

Schimbare de paradigmă în cercetarea eneoliticului sud-est european?

WOLLFRAM SCHIER AND FLORIN DRAȘOVEAN (Eds.), *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe. New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millenium BC* (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd 28), Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2014, 439 p.

Volumul pe care îl discutăm aici întrunește comunicările prezentate la două conferințe internaționale: *The Transition from the Neolithic to the Eneolithic in Central and South-Eastern Europe in the Light of recent Research* (Timișoara, România, 2011) și *Relative vs absolute chronology of the Neolithic of the Carpathian Basin and South Eastern Europe* (Sesiunea A32 la 19th Meeting of the European Association of Archaeologists, Plzeň, Republica Cehă, 2013). Față de cele 36 de contribuții prezentate la cele două manifestări științifice menționate (23 + 13), volumul tipărit cuprinde 21 de studii finalizate de autori pentru publicare. Prin îmbinarea tematicii celor două conferințe inițiale a rezultat un volum care are ca scop prezentarea noilor rezultate cu privire la neoliticul și eneoliticul din sud-estul Europei (în sens larg), cu specială privire la problemele cronologiei și ale dinamicii proceselor culturale.

Din punct de vedere geografic-istoric, lucrările acoperă, de la sud la nord, teritoriul Macedoniei centrale și de est (nordul Greciei actuale și Republica Macedonia /FYROM), regiunea nord-est balcanică (Bulgaria), Balcanii centrali și de NV (Serbia, Croația, Slovenia), Bazinul Carpatic (Ungaria și actualele provincii Banat și Transilvania ale României), precum și unele regiuni situate la est de Carpați și în nord-vestul Mării Negre (România de Est, Republica Moldova, Ucraina). Din punct de vedere cronologic, cu o singură excepție, lucrările se referă la neoliticul târziu și la primele faze ale eneoliticului / chalcoliticului / epocii cuprului. În prezentarea noastră vom grupa contribuțiile cuprinse în volum după criteriul regional. (În text vor fi folosite următoarele prescurtări: N-Neolitic, E-Eneolitic, C-Chalcolitic, Cu-Epoca Cuprului, T-Timpuriu, M-Mijlociu, Tz-Târziu, F-Final).

NT este tratat într-o singură contribuție (D. Stojanovski, T. Nacev, M. Arzarello, *Pottery typology and the monochrome Neolithic phase in the Republic of Macedonia*, p. 9-27). Autorii discută ceramica descoperită în situl de la Grnčarica (R. Macedonia) care, din punct de vedere tipologic, prezintă trăsăturile caracteristice ale „fazei monocrom” a neoliticului balcanic. Cele două datări

¹⁴C, obținute prin tehnica AMS în două laboratoare diferite, pentru un mormînt descoperit în cadrul acestei așezări, se situează în intervalul sec. 57-55 cal BC. Această datare este în contradicție cu cronologia general acceptată pentru faza monocrom (situată înainte de 6100 cal BC). Dintre explicațiile posibile (respingerea datelor radiometrice; acceptarea datelor radiometrice și respingerea cronologiei relative stabilite pentru neolitic; stadiul tranzițional al dezvoltării culturale) autorii par să opteze pentru ultima. În acest caz, descoperirile de la Grnčarica ar reprezenta o relativ lungă perioadă de transformare a ceramicii între NT și NM, perioadă care ar putea fi plasată cronologic între actualele faze Anzabegovo-Vršnik I și Anzabegovo-Vršnik II.

Citind următoarele lucrări cuprinse în volum, bat la ochi nu numai preferințele diferite ale reprezentanților diferitelor școli arheologice de a folosi termenii de eneolitic, chalcolitic sau epoca cuprului, dar și deosebiri în felul în care sunt înțelese aceste noțiuni, atât în sens cronologic cât și în privința conținutului cultural-istoric. Pentru Grecia de nord (estul Macedoniei istorice, cf. S. Papadopoulos, N. Nerantzis, *Eastern Macedonia during the 5th millennium BC: Stability and Innovation* p. 29-47) se vorbește despre un NTz I-II și NF care se prelungește pînă la 3200 BC (și este urmat direct de Bronzul Timpuriu). NTz II (4800-4500 BC) este definit în primul rînd pe baza apariției și răspîndirii ceramicii ornamentate cu grafit și a decorului pictat cu negru pe roșu, iar NF (4500-3200 BC) prin dezvoltarea metalurgiei și înmulțirea obiectelor de metal (Cu, Au, Ag). Pentru teritoriul Bulgariei (cf. Y. Boyadzhiev, *The transition between Neolithic and Chalcolithic on the territory of Bulgaria*, p. 49-68) se presupune un lung proces de tranziție de la Neolitic la Chalcolitic, în desfășurarea căruia migrațiile, contactele între grupele etnice de origine diferită din punct de vedere antropologic și conflictele armate ar fi avut un rol important. Chalcoliticul este împărțit în patru faze: T, M, Tz și F. Ca prim criteriu pentru începutul chalcoliticului este acceptată dezvoltarea metalurgiei, dar periodizarea se bazează pe criterii culturale, și în special pe evoluția stilurilor ceramicii. Astfel, pentru debutul CT (4900/4850-4600/4550) criteriul principal este apariția ceramicii pictate cu grafit (adică același criteriu care în Macedonia de E a fost stabilit pentru debutul NTz II).

Un grup de studii se referă la regiunile nordice ale Peninsulei Balcanice. Tranziția Neolitic târziu-Eneolitic în NV Serbiei este ilustrată în volum prin prezentarea rezultatelor noilor cercetări efectuate în bazinul minier Kolubara (M. Blagojević, *The Transition from Late*

Neolithic to Eneolithic in Western Serbia in the Light of Recent Research – archaeological rescue excavations in the Kolubara mining basin p. 187-212). Eneoliticul timpuriu este marcat aici prin „primele migrații și expansiuni în căutarea celui mai vechi metal – cuprul”. Tranziția la eneolitic se petrece în perioada târzie a culturii Vinča; printre siturile reprezentative, intens cercetate, se remarcă marea așezare (4,5 ha) de la Crkvine atribuită fazei Vinča D2. Situl are un singur nivel de locuire dar prezintă o stratigrafie orizontală complexă.

Rezultatele prospecțiilor geomagnetice, discutate în parte de A.N. Crnobrnja (*The (E)neolithic Settlement Crkvine at Stubline, Serbia* p. 173-186) relevă faptul că așezarea a fost construită după un plan în prealabil elaborat. Casele sunt aliniate în șiruri regulate și formează mai multe clustere grupate în jurul unor spații libere („piețe”/”squares”). Modul de organizare a spațiului ca o entitate reflectă organizarea socială a comunității și exprimă identitatea de grup. Merită să fie menționat faptul că așezările de acest tip sunt abandonate și dispar – împreună cu organizarea socială corespunzătoare – odată cu sfârșitul culturii Vinča. Pornind de la descoperirile mai noi din bazinul Kolubara, B. Jovanović și M. Blagojević discută așa-numitele „capace de tip Bratislava”, care sunt puse în legătură cu răspândirea metalurgiei cuprului și cu rolul de mediere, de-a lungul coridorului Dunării, a culturii Boleráz-Cernavoda III (*Bratislava type lids as indicators of early copper metallurgy in the early Chalcolithic of central and southeast Europe* p. 409-412). Este de notat că autorii situează cultura menționată în CuT, cu toate că în literatura arheologică ea este încadrată, de obicei, în CuTz sau în „perioada de tranziție la epoca bronzului”. Regiunile nord-vestice ale Balcanilor (Croatia, Slovenia) constituie obiectul a două studii care tratează tranziția Neolitic-Eneolitic, respectiv culturile Lasinja și Retz-Gajary din Eneoliticul mijlociu, datat la sfârșitul mil. 5 - prima jumătate a mil. 4 BC (M. Sraka, *Bayesian modeling the 14C calendar chronologies of the Neolithic-Eneolithic transition. Case studies from Slovenia and Croatia*, p. 369-396; L. Čataj, *Middle Eneolithic Lasinja and Retz-Gajary cultures in northern Croatia – development of chronology*, p. 397-408). Sunt discutate probleme de terminologie, de cronologia relativă și absolută. Este pus la dispoziția cercetătorilor un număr însemnat de date ¹⁴C noi, care sunt analizate și interpretate inclusiv pe baza modelării Bayesiene a datărilor.

Pe marginea problemei metalurgiei timpurii a cuprului din regiunea Balcanilor Centrali, Saša Lukić discută aspectele tehnologice și sociale ale conceptului de eneolitic (*Early copper metallurgy in the Central Balkans: from technological determinism towards socio-technical interpretation*, p. 213-220). Criticând paradigma cultural-istorică, autorul observă, printre altele, că în ciuda faptului că apariția metalurgiei cuprului este socotit drept criteriul definitoriu al

Eneoliticului, artefactelor de cupru nu le este acordat vre-un rol în definirea culturilor arheologice sau în delimitarea fazelor culturale, care sunt conturate îndeosebi pe baza tipologiei ceramicii. Apariția metalurgiei cuprului a fost văzută ca o inovație tehnologică cu impact major asupra transformărilor sociale în cadrul comunităților neolitice, ca un „declanșator” (trigger) al inegalității sociale, al apariției societății complexe, ierarhizate în regiunea Balcanilor. Autorul arată netemeinicia unui asemenea determinism tehnologic și accentuează faptul că apariția metalurgiei cuprului a fost ea însăși consecința unor procese sociale complexe. În acest context sunt scoase în evidență punctele slabe ale așa-numitei „concepții standard a tehnologiei” (Standard View of Technology), conturată de B. Paffenberger (1992) și bazată pe câteva paradigme principale, potrivit cărora necesitatea ar fi „mama invenției” sau dezvoltarea ar însemna evoluție uniliniară, de la simplu la complex. Autorul subliniază că în cercetarea metalurgiei timpurii este nevoie de o schimbare de paradigmă, deoarece demersul cultural-istoric nu este adecvat pentru explicarea proceselor sociale și tehnologice care au dus la folosirea obiectelor de aramă și la apariția metalurgiei cuprului. Depășirea criteriilor culturale și evidențierea rolului dezvoltării metalurgiei în definirea Epocii Cuprului din sud-estul Europei este scopul și al contribuției lui D. Diaconescu (*New remarks about the typology and the chronology of the Pločnik and Čoka copper hammer-axes*, p. 221-241). Dacă studiul lui S. Lukić rămâne mai mult pe plan teoretic, Diaconescu discută tipologia și cronologia topoarelor-ciocan de tip Pločnik și Čoka, ținând seama de contextele sociale în care au fost produse și folosite aceste artefacte grele de cupru. Urmînd-o pe L. Nikolova (2010), Diaconescu distinge trei faze în „viața” artefactelor în discuție: faza de producere, faza inițială de folosire în așezări (use in settlements, use-in-life) și o fază de depunere în morminte (hoarding in graves). Acest din urmă obicei apare mai întâi în Balcanii de NE și în regiunea Dunării de Jos, de exemplu în cimitirul de la Varna, morm. 43, 255 (Hoarding/Deposition, phase I) și ceva mai târziu în Bazinul Carpatic, în mediul Tiszapolgár B1, de exemplu în cimitirele de la Tibava și Vel'ké Raskovce (phase II). În opinia autorului, debutul epocii cuprului în Sud-Estul Europei este marcat tocmai de începutul producerii topoarelor-ciocan de cupru. Pe baza modelării Bayesiene a noilor datări ¹⁴C AMS, acest moment poate fi datat pe la 4700 cal BC, perioada de folosire a celor două tipuri de topoare-ciocan de cupru, Pločnik și Čoka, poate fi plasată între cca 4700-4300 cal. BC.

Dinamica evoluției culturale din Bazinul Carpatic constituie tema mai multor contribuții. Situată în sudul Ungariei centrale, regiunea numită Sárköz în tot cursul

mileniilor 6-5 BC a avut rolul unui coridor de legătură în medierea unor idei inovatoare și bunuri culturale dinspre Balcanii de nord-vest spre Europa centrală și de vest, de-a lungul văii Dunării. Un prim raport despre rezultatele cercetărilor recente în această importantă zonă de contact este prezentat de E. Bánffy, I. Zalai-Gaál, T. Marton, K. Oross, A. Osztás și J. Petrasch (*Das Sárköz im südungarischen Donaugebiet – ein Korridor zwischen dem Balkan und Mitteleuropa im 6.–5. Jt. v. Chr.*, p. 347-388). Autorii au stabilit că în cursul neoliticului și în prima parte a epocii cuprului au existat a patru faze principale de impact cultural („Stimulation”). Ultimul dintre acestea (manifestat prin dizolvarea cercului Vinča, prin dezvoltarea culturii Tiszapolgár și prin stimulările datorate legăturilor la mare distanță pentru procurarea unor noi materii prime, precum cuprul) a determinat restructurarea culturii Lengyel tîrzii, în cadrul căreia structurile sociale și economice au căpătat, gradual, caracteristici chalcolitice.

Problemele tranziției de la NTz la CuT în centrul Bazinului Carpatic sunt discutate în trei studii care, în încercarea depășirii perspectivei supraregionale, focusează asupra cîte unei microregiuni a Cîmpiei Tisei. În cadrul unui proiect de cercetare complex privind regiunea Körös (ținutul Crișurilor) A. Gyucha, W.A. Parkinson și R.W. Yerkes au căutat explicații noi pentru fenomenele de transformare petrecute relativ rapid în această zonă către mijlocul mileniului 5 BC, precum abandonarea tell-urilor, apariția primelor cimitire comunitare, tendințele de omogenizare a culturii materiale etc. (*The Transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age: Multidisciplinary Investigations in the Körös Region of the Great Hungarian Plain*, p. 273-296). Abandonarea clusterelor de așezări nucleate neolitice tîrzii compuse dintr-un tell și/sau o mare așezare orizontală, înconjurate de așezări plane mai mici, poate fi pusă în legătură cu supraexploatarea resurselor naturale în zonele intens locuite, în primul rînd cu despăduririle ce au avut loc în cursul neoliticului. Acest fenomen putea contribui la destrămarea sistemului de organizare a așezărilor bazate pe tell-uri și la constituirea unui nou model de organizare a așezărilor, caracterizat prin apariția unor situri mai mici, dar în număr mai mare, în zonele care anterior au fost nelocuite sau sporadic ocupate. Cercetările multidisciplinare efectuate în cadrul proiectului infirmă presupusa trecere în CuT la economia pastorală în Cîmpia Maghiară (Alföld) și, dimpotrivă, indică faptul că au existat mai multe asemănări decît deosebiri între NTz și CuT în strategiile de subzistență. Importanța relativă a creșterii animalelor și a agriculturii putea varia în funcție de microregiuni în cursul perioadei Tiszapolgár. Strategiile de subzistență sunt foarte variate dar, în principal, sunt bazate pe exploatarea resurselor rîurilor (river catchments). Autorii atrag atenția asupra faptului că datele de cronologie absolută arată că

schimbările în cultura materială – formarea fenomenului numit cultura Tiszapolgár – au avut loc în ritmuri diferite în diferitele regiuni ale Alföld-ului. Observațiile de acest fel au încurajat pe cercetătorii să depășească paradigma evoluției uniliniare, concepută pe plan supraregional.

F. Horváth (*Questions relating to the Proto-Tiszapolgár Period in South-Eastern Hungary. Main issues and present state of research*, p. 297-318) re-analizează problemele principale ale tranziției NTz - CuT în sudul Alföld-ului, punînd în valoare mai ales descoperirile în cea mai mare nepublicate ale săpăturilor de la Hódmezővásárhely-Gorzsa, Deszk-Vénó și Szegvár-Tűzköves. Coroborarea atentă a informațiilor arheologice și a datărilor ¹⁴C disponibile a relevat unele contradicții între tipo-cronologia și datările radiometrice ale unor ansambluri arheologice care au fost categorisite (mai ales pe baza ceramicii) ca fiind de tip Proto-Tiszapolgár și/sau Tiszapolgár. (Notăm că, în Ungaria, faza Proto-Tiszapolgár a fost definită inițial de N. Kalicz și P. Raczky pe baza ceramicii cu decor plastic descoperită în nivelul 5 NTz din situl de la Berettyóújfalu-Herpály. Conceptul a fost înțeles, ulterior, ca o perioadă de tranziție valabilă pentru întreaga regiune a Tisei. Altfel spus, a fost presupusă o traiectorie omogenă și uniliniară în apariția culturii Tiszapolgár în întreaga sa arie.) În opinia lui F. Horváth, contradicțiile semnalate s-ar putea datora ritmului diferit al formării culturii Tiszapolgár în diferitele regiuni ale Alföld. Se poate presupune că în regiunea Crișurilor, ca și în Nordul Alföld existența culturii Tisza se sfîrșește mai repede și se trece gradual la CuT, într-o vreme în care în Sudul Alföld (la Gorzsa, de exemplu) încă supraviețuiește faza Tisza tîrzie. În acest context, autorul pune la îndoială valabilitatea generală a fenomenului Proto-Tiszapolgár ca o unitate etno-culturală (cultură/grup) a perioadei de tranziție NTz - uT din Cîmpia Tisei.

La concluzii asemănătoare ajung și P. Raczky, A. Anders și Zs. Siklósi (*Trajectories of continuity and Change between the Late Neolithic and the Copper Age in Eastern Hungary*, p. 319-346) care pledează pentru necesitatea schimbării de paradigmă în metodologia cercetării tranziției NTz - Cu. Demersul supraregional care operează cu unități culturale distincte și succesive ar trebui înlocuit cu un model de cercetare care pune accentul pe rolul factorilor locali și (micro)regionali, și care poate evidenția mai bine existența unor traiectorii diferite ale evoluției culturale. Autorii pornesc de la cercetările efectuate în complexul de așezări din zona numită „Insula Polgár” (regiunea Tisei superioare). Noile serii de datări ¹⁴C AMS și analizele Bayesiene au arătat că viața în cele două tell-uri învecinate, Polgár-Csőszhalom și Polgár-Bosnyákdomb a luat sfîrșit în linii mari simultan. Însă, în timp ce situl Polgár-Bosnyákdomb a fost datat în perioada Proto-Tiszapolgár pe baza analizei stilistice a ceramicii, în tell-ul de la Polgár-Csőszhalom ceramica este de caracter NTz, fără urme ale stilului ceramic Proto-Tiszapolgár.

Rezultă de aici, în opinia autorilor, că folosirea ceramicii de stil Proto-Tiszapolgár nu a fost simultană în timp și spațiu și, astfel, nu marchează un orizont cronologic distinct; ca urmare, conceptul/termenul de Proto-Tiszapolgár ar trebui eliminat din discursul arheologic.

În continuarea studiului sunt analizate noile datări AMS și rezultatele modelării Bayesiene a acestora, referitoare la cimitirul de la Tiszapolgár-Basatanya și la alte situri din CuT și M, cu ansambluri arheologice definite (în principal pe baza ceramicii) ca reprezentative pentru culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr. Rezultă din această analiză că stilurile ceramice care au fost definite tipologic ca fiind caracteristice pentru faza de tranziție Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, cultura Bodrogkeresztúr și perioada Bodrogkeresztúr târzie - Hunyadi-halom (socotite ca *successive*) au fost folosite *simultan* în diferite situri din regiunea Tisei superioare și de mijloc, și chiar în cadrul aceluiași cimitir, în intervalul cuprins între cca 4300-4000 cal BC. Chiar dacă această contemporaneitate (sugerată de suprapunerea datărilor) poate fi explicată în parte prin anumite distorsiuni în calibrare, fenomenul observat îndeamnă la o re-evaluare a tipologiei ceramicii din CuT și M și la reconsiderarea rolului contextual și a implicațiilor cronologice și sociale ale stilurilor ceramice.

Provinciile Banat și Transilvania din estul Bazinului Carpat se disting nu numai prin bogăția în descoperiri de artefacte de cupru, ci și prin existența zăcămintelor de minereuri și a dovezilor pentru procesarea locală a metalului. Chiar și din acest motiv, Gh. și C.-M. Lazarovici consideră că pentru desemnarea noii perioade termenul de Epoca Cuprului este mai corespunzător decât cel de Eneolitic (cf. *Correlations and new observations regarding absolute and relative chronology based on Banat and Transylvania researches* p. 113-127). Într-o altă contribuție cuprinsă în volum (*Beginning of the Copper Age in Transylvania and some data regarding the copper and gold metallurgy*, p. 243-271), Gh. Lazarovici își exprimă opinia potrivit căreia apariția Epocii cuprului în Banat și în Transilvania a fost determinată de migrații sudice succesive, fenomen numit de autor „șocul Vinča C”. Această idee, conform căreia începutul noii epoci pe teritoriul României a avut loc în perioada și sub impactul Vinča C, este îmbrățișată și de N. Ursulescu, cu deosebirea că în locul noțiunii de Epoca Cuprului el preferă termenul de Eneolitic (cf. *Neolithic – Eneolithic/ Chalcolithic – Copper Age: a simple terminological problem?*, p. 413-417).

F. Drașovean este prezent în volum cu un studiu substanțial privind cronologia relativă și absolută a NTz și a ET din aceeași macroregiune, Banatul și Transilvania (*On the Late Neolithic and Early Eneolithic Relative and Absolute Chronology of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach*, p. 129-171). Prin coroborarea datelor stratigrafiei comparate cu datările ¹⁴C aferente, prelucrate prin modelare Bayesiană, autorul a analizat sincronismele între nivelurile a 17 situri bine cercetate (Pața-tell I,

Uivar-Gomilă, Foeni-Cimitirul Ortodox etc., cf. p. 130, fig. 1, hartă). În acest fel, au putut fi stabilite o serie de sincronisme între diferitele faze ale culturilor Vinča, Banatului, Turdaș, Zau, Foeni, Petrești, Iclod. Rezultatele analizei sunt sintetizate într-un tabel cronologic (Tab. 1, p. 139). Din analizele autorului rezultă, printre altele, că geneza culturii Turdaș a avut loc în timpul fazei Vinča C; fazele Turdaș II-III au evoluat în paralel cu fazele Vinča C2-C3-D; existența culturii Turdaș a luat sfârșit odată cu pătrunderea grupului Foeni din Banat în Transilvania. Având în vedere poziția sa cronologică, grupul Foeni a putut contribui nu numai la geneza culturii Petrești din Transilvania centrală, ci și la formarea culturii Ariușd (-Cucuteni) din sud-estul aceleiași provincii. În această ordine de idei, se apreciază că materialele de tip Precucuteni descoperite în siturile culturii Turdaș (fazele II-III) și Foeni din Transilvania aparțin mai degrabă fazei Precucuteni I (și nu Precucuteni II, după cum s-a crezut).

Marelui complex cultural Precucuteni-Cucuteni-Tripolie din regiunile situate la est de Munții Carpați și în nord-vestul Mării Negre sunt dedicate două lucrări. Într-o prezentare generală (*The Late Neolithic and Copper Age in Eastern Romania*, p. 69-98), C.-M. Lazarovici consideră cultura Precucuteni ca reprezentativă pentru neoliticul târziu, iar cultura Cucuteni pentru epoca cuprului din estul României, spre deosebire de majoritatea cercetătorilor români, care încadrează ambele culturi în eneolitic. În acest context, autorul discută și cronologia relativă și absolută a celor două culturi arătând că din datările ¹⁴C disponibile rezultă suprapuneri în timp ale diferitelor faze și subfaze ale culturilor Precucuteni și Cucuteni. Asupra acestui fenomen, care poate afecta sistemul de periodizare a culturii Cucuteni, am atras și noi atenția mai demult (v. László A., in: *Dolgozatok*, SN, I, Cluj, 2006, 7-28; Idem, in: G. Bodi (ed.), *In medias res praeistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Iași, 2009, 205-222, lucrări care nu sunt citate de C.-M. Lazarovici). Noile cercetări din aria culturii Tripolie (Trypillia), atribuită epocii cuprului, sunt ilustrate prin studiul semnat de K. Rassmann, M. Videjko, D. Peters și R. Gauss (*Grossflächige geomagnetische Untersuchungen einer kupferzeitlichen Siedlung der Trypillia-Kultur. Aktuelle Prospektionen in Taljanky und Maydanetske (Ukraine) im Vergleich mit früheren Forschungen*, p. 99-112) care prezintă rezultatele prospecțiilor geomagnetice efectuate în mega-siturile de la Taljanky și Maydanetske (Ucraina). Noile cercetări confirmă rezultatele obținute de V. P. Dudkin în anii 1970-1980 cu privire la mărimea așezărilor și organizarea lor generală. Date noi au fost obținute cu privire la structurile arhitecturale, dimensiunile și organizarea lor internă, la existența, pe lângă casele obișnuite, și a unor construcții cu destinație specială. Discutarea cronologiei nu face parte din obiectivele lucrării, dar merită să fie observate deosebirile între datarea absolută a fazelor culturale Precucuteni-

Cucuteni, pe de o parte, și Tripolie, pe de altă parte (apreciate ca sincrone din punctul de vedere al cronologiei relative), așa cum apar în cele două lucrări (vezi p. 78, 93-94, 111) discutate mai sus: Precucuteni III (4750-4600) - Tripolie A (4500-4200); Cucuteni A1-3 (4600-4150) - Tripolie B I (4200-4000); Cucuteni A4 (4300-4050) - Tripolie B II (4000-3800); Cucuteni A-B și B (4100-3600/3500) - Tripolie C I (3800-3600).

În încheierea volumului, poate și în loc de concluzii, W. Schier încearcă să răspundă la întrebarea pusă în titlul lucrării sale: Epoca cuprului în sud-estul Europei – epocă istorică sau construcție tipo-cronologică? (*The Copper Age in Southeast Europe – historical epoch or typochronological construct?*, p. 419-435). Referindu-se la istoricul problemei, autorul menționează că noțiunea de epoca cuprului a fost sugerată pentru prima dată de arheologul maghiar Ferenc Pulszky. (Schier indică anul 1884, dar data corectă este 1876: ideea despre o epocă a cuprului a fost prezentată pentru prima dată în comunicarea sa la cel de al VIII-lea Congres Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică, organizată la Budapesta în anul 1876; v. F. Pulszky, *L'âge du cuivre en Hongrie. Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte-rendu de huitième session à Budapest 1876. I*, Budapest, 1877, p. 220-227, 234-236. Tema a fost dezvoltată într-o carte cu același titlu, publicată de Pulszky cu șase ani mai târziu în limba maghiară: *A rézkor Magyarországon*, Budapest, 1883, și, apoi, în limba germană: *Die Kupferzeit in Ungarn*, Budapest, 1884. Schier se referă probabil la această ediție.) Conceptul creat de Pulszky este folosit pînă astăzi mai ales în arheologia est-central europeană, dar în lumea științifică vest- și nord-europeană epoca cuprului nu a fost general acceptată ca o perioadă distinctă a Preistoriei, situată între Neolitic și Epoca Bronzului. De asemenea, în arheologia sud-est europeană și a Orientului Apropiat se folosesc mai degrabă termenii de Eneolitic, respectiv Chalcolitic. Epoca cuprului ca epocă istorică a fost (re)introdus în literatura arheologică de limbă germană prin perspectiva isocronologică a monumentalului *Handbuch der Vorgeschichte* (Bd. III., *Kupferzeit*, München, 1974, 1095 p.) al lui Hermann Müller-Karpe și, apoi, prin strădania lui Jan Lichardus de a contura o epocă a cuprului pan-europeană; cf. cele două studii ale sale, in: J. Lichardus (Ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13. 11. 1988*. 1. Bonn, 1991, 11-32; 2. Bonn 1991, 763-800.

În prima parte a studiului, Schier trece în revistă în spirit critic practica arheologică de a construi cronologii comparate. El demonstrează prin exemple (tabele cronologice selectate din literatură) că o metodologie neadecvată poate să ducă la îmbinări greșite și la discrepante atât în interiorul cît și între diferitele sisteme (sau secvențe) cronologice. În partea a doua a studiului

sunt analizate criteriile socotite de Lichardus ca definitorii pentru epoca cuprului. După cum arată Schier, cele mai multe dintre argumentele de atunci nu mai sunt valabile, în primul rînd datorită faptului că progresele făcute în domeniul cronologiei absolute infirmă simultaneitatea multor fenomene (evoluția așezărilor complexe de tip tell, dezvoltarea metalurgiei, înmormîntări ale unor persoane cu statut social înalt etc.), așa cum a fost presupusă aceasta în urmă cu trei decenii, în cadrul „marilor narrative” ale anilor 1970' și 1980'. În lumina documentației actuale, procesele de transformări culturale, sociale și economice petrecute în mil. 5-4 BC se caracterizează mai degrabă prin variabilitate regională decît prin uniformitate pe plan general. Schier este de părere că noțiunea de Epoca Cuprului ca epocă istorică ar trebui abandonată; chiar și termenii de Eneolitic/Chalcolitic ar trebui folosite doar ca convenții terminologice, fără implicații cultural-istorice sau holistice. Autorul recomandă ca drept cadru de referință în studierea, compararea și interpretarea proceselor de transformare culturală să fie folosită scala absolută a timpului.

Recenzentul s-a mulțumit să prezinte, în cele de mai sus, fără prea multe comentarii, principalele rezultate și concluzii exprimate de autorii studiilor cuprinse în volum. Dacă, în încheiere, am vrea să remarcăm cîteva tendințe generale, am putea menționa rezervele exprimate în mod repetat față de paradigma cultural-istorică și îndoilele legate de aplicabilitatea conceptului de cultură arheologică în interpretarea proceselor de tranziție de la neolitic la eneolitic sau în explicarea apariției metalurgiei cuprului. Nu este mai puțin adevărat că alternativele oferite (exceptînd rolul factorilor ecologici) sunt adesea prea vagi și rămîn, de multe ori, pe plan abstract, teoretic. O altă tendință marcantă este raportarea cronologică la datele absolute oferite de măsurătorile ¹⁴C AMS, de ultimă generație, și prelucrarea datelor prin calcule statistice și de probabilitate, după modelul Bayesian. După cum rezultă și din unele lucrări discutate mai sus, aceste date sunt acceptate fără prea multă critică de cei mai mulți arheologi, chiar dacă sunt în contradicție cu informațiile arheologice, și mai ales cu datele cronologiei relative, stabilite anterior. Oricum, relevarea unor contradicții între noile datări ¹⁴C și informațiile existente, oferite de metodele de cercetare proprii ale arheologiei, a stimulat re-gîndirea paradigmei evoluției uniliniare, uniforme, pe spații întinse, și a așezat pe prim plan ideea variabilității (micro)regionale în dinamica desfășurării proceselor culturale. Această schimbare de viziune, pe lângă bogăția noilor date, puse în circulație în volumul îngrijit de W. Schier și F. Drașovean, este, fără îndoială, un important cîștig al cercetării începuturilor epocii metalelor în sud-estul Europei.

Attila László

ADRIAN SABIN LUCA,
Viața trăită sub zei. Situl Starčevo-Criș I de la Cristian I, județul Sibiu, România/Living under the Gods. The Starčevo-Criș I site from Cristian I, Sibiu County, Romania, Suceava, Ed. Karl A. Romstorfer, Ed. Academiei Române, SSEEP II, 2015, 269p.

Noul volum apărut la Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Bucovinei din Suceava, de această dată în colaborare cu Editura Academiei, și al doilea din seria „Studies into South-East European Prehistory”, este semnat de prof.univ.dr. Adrian Sabin Luca, cunoscut cercetător al neo-eneoliticului sud-est european. Referenții științifici sunt: Academicianul Victor Spinei, prof. univ. dr. Mihail Videiko (Ucraina) și prof. univ. dr. Igor Manzura din Republica Moldova.

Volumul, bilingv (fiecare capitol în limba română fiind dublat în engleză), dedicat profesorului și ziditorului de școală Gheorghe Lazarovici, are *Cuvânt înainte*, cinci capitole – I. *Câteva repere ale geografiei locului*; II. *Fundarea. Sanctuarul format din gropi rituale* (cu două subcapitole: A. *Sanctuarul format din gropi rituale*; B. *Descrierea complexelor*), III. *Locuirea*; IV. *Părăsirea*; V. *Ritualuri, migrații, cronologie, Lista ilustrațiilor* (p. 241-257), *Abrevieri* (p. 259) și *Bibliografie* (p. 261-269).

Situl neolitic de la Cristian I, situat pe valea Căminului, a fost cercetat datorită lucrărilor de construire a autostrăzii Sibiu-Orăștie, parte componentă a culoarului IV paneuropean, lucrările arheologice fiind, în consecință, cu caracter preventiv.

Primul capitol (p. 11-20) tratează coordonatele geografice ale zonei, autorul menționând faptul că „relieful păstrează puține dintre caracteristicile originale din vremea culturii Starčevo-Criș”, primul moment datorându-se unui proces de înmlăștinire care a dus la formarea unui sol negru, „turbos”, gros de circa 1,50 m, care a „câpăcuit” vestigiile neolitice. Sunt discutate pe scurt, alături de geomorfologia zonei: clima, regimul anual al precipitațiilor, hidrografia, vegetația și paleo-vegetația (bazată pe studiile sporo-polinice), fauna, solurile și resursele salifere din regiune.

Capitolul II (p. 21-121) debutează cu o analiză a condițiilor fragmentării sitului de diverse lucrări din perioada romană, apoi modernă și contemporană, care au făcut ca astăzi acesta să fie compus din două zone: terasa I și terasa II. Urmează apoi analiza detaliată a elementelor sanctuarului format din 48 de gropi:

- 24 de gropi de stâlpi care par a face parte dintr-o construcție ușoară, autorul considerând, după tipul de umplere, că sunt două faze: prima, momentul de construcție, ilustrat de gropile fără materiale arheologice și a doua, de refacere și lărgire, ilustrată prin gropile cu materiale arheologice (ceramică fragmentară, oase de animale sparte, pigment): o formațiune triunghiulară de trei gropi, situată la circa

10 m spre vest este considerată a aparține stâlpilor totemici ai comunității;

- 16 gropi au ca inventar vase: cinci câte două, opt câte trei, una cu patru și una cinci vase;
- dintre gropi, 16 au „capace” (30%): șapte în partea superioară, două în partea mediană, trei în partea superioară și cea inferioară și patru doar pe fund; „capacele” sunt din piatră de râu de dimensiune medie, piatră de râu amestecată cu materiale arheologice (ceramică și oase; doar oase; doar ceramică);
- o groapă prezintă ca ofrandă un corn de cerb, o a doua un corn de bovidu iar alta, C75, un fronton de *Bos primigenius*, femelă; groapa C75 este socotită de autor ca aparținând unui stâlp totemic, frontonul întreg fiind probabil prins pe partea superioară a stâlpului de unde s-a desprins și a ajuns pe capacul de piatră care întărea baza coloanei;
- gropile au conturul dreptunghiular, circular și oval, adâncimea la conturare a gropilor fiind între -1.08 și -1,90 m;
- gropile fără inventar, în marea majoritate situate la marginea câmpului de gropi, indică după autor faptul că erau destinate stâlpilor totemici, de semnalizare a sanctuarului;
- repertoriul de forme ceramice este extrem de redus tipologic: vase bombate, cu centrul de greutate jos, cu patru toarte perforate dispuse pe proximitatea maximă, cu gâtul cilindric, scurt care, după opinia autorului adăposteau lichide.

Toate acestea, la care se adaugă elementele de analiză a ceramicii și resturilor de faună, îl determină pe autor să gândească acest sanctuar <atât ca un loc de consacrare (un „model religios” nou, pus de neolitici în fața „modelului religios” vechi, al mezoliticilor), cât și o „lecție” adresată mezoliticilor, un nou comportament care arată superioritatea (?) noilor populații prin metode de altă natură decât cele deja consacrate>, și chiar <de „acoperire” a spațiului geografic și mental>. Spre această ipoteză înclină autorul și în ce privește „organizarea gropilor sub formă de triunghi cu baza mare orientată spre sud-est (locul de venire?) și vârful spre nord-vest (ținta de ajungere?)”.

Astfel, ca principii de interpretare a sanctuarului, cercetătorul sibian consideră că la început a fost ridicat sanctuarul propriu-zis, apoi locuințele-sanctuar stabile și anexele acestora. În ceea ce privește gropile rituale, ele sunt de trei tipuri: simple, cu vase depuse ca ofrandă și, în unele cazuri, cu capace din piatră; cu ofrande, cu depuneri de coarne sau/și oase mari, nespate și, mai rar, piese din piatră, idoli/greutăți realizați din pietre plate de râu cioplite în forma cifrei „8”; mixte. Gropile de stâlp au forma consacrată, în trepte, cu partea îngustă fără depuneri. Capitolul este completat de o analiză minuțioasă a resturilor faunistice descoperite în cele 16

gropi de ofrandă și mixte.

Un spațiu amplu este dedicat descrierii gropilor rituale și a conținutului acestora, fiind urmărite: descrierea complexului (adâncime la conturare, adâncimea finală, adâncimea totală, forma de conturare, diametrul la conturare, tipul de context, inventarul, descrierea complexului, nivel cronologic), utilitate (groapă de stâlp, groapă rituală, groapă mixtă), analiza resturilor faunistice – cu ilustrarea grafică a elementelor osoase pe scheletele speciilor, analiza celorlalte elemente de inventar arheologic, cronologie internă; acolo unde a fost cazul, sunt publicate și analizele de pigment [de exemplu, C58].

Capitolul al III-lea (p. 123-195) tratează locuirea rituală care înconjoară sanctuarul pe laturile de nord și est. Locuirea a fost de scurtă durată și nu se intersectează cu sanctuarul. Au fost cercetate trei locuințe semiadâncite, dintre care una de dimensiuni mai mari, și un puț pentru exploatarea apei potabile. Locuința nr. 3 era o colibă situată pe malul albiei unui pârâu activ în prima fază a complexului cultural Starčevo-Criș. Locuința-sanctuar nr. 1 este tipică pentru ceea ce se definește „locuire în cuiburi”. Caracteristica principală a acestui tip de locuire este „aglomerarea” mai multor bordeie dispuse concentric, care comunică între ele. În cazul de la Cristian I este vorba de 9 astfel de bordeie, fiecare cu funcționalitate particulară, rituală. Gropile acestora au fost săpate la peste 1 m adâncime față de nivelul vechi de călcare. Șase dintre gropi, având în vedere prezența unui cuptor și a resturilor arheologice, se pare că au fost folosite pentru locuire propriu-zisă. Celelalte au funcțiuni specializate: una a fost cel mai probabil folosită ca altar casnic (inventarul se compunea din altare, bovidee miniaturale, piese speciale), iar altele două au putut fi folosite ca ateliere pentru prelucrarea silixului și obsidianului. În contextul discutării descoperirilor legate de această locuință, autorul analizează o categorie de piese cu funcționalitate multiplă, din piatră, considerate idoli sau greutatea pentru plasele de pescuit; fotografierea separată, la m², a tuturor pietrelor descoperite în perimetrul prăbușirii locuințelor l-au dus pe Adrian Sabin Luca la concluzia că acestea erau răspândite pe toată suprafața acoperișului, peste materialul ierbos, iar aceste pietre de râu erau „strânse”, din loc în loc, cu rânduri de greutatea cu mijlocul subțiat. Importantă este și constatarea că părăsirea și acoperirea sistematică a locuinței L1 s-a făcut după un ritual identic cu cel al părăsirii sanctuarului cu gropi rituale. Astfel, locuințele ard, poate după punerea intenționată a focului, iar gropile sunt umplute intenționat, înainte de ardere, cu o cantitate foarte mare de material ceramic și alte gunoaie. Tot înainte de ardere, în zona centrală a bordeiului C44 (a cărui poziție este, la rândul său, centrală între cele nouă gropi) au fost depuse resturile unui cadavru care pare a fi fost în prealabil descarnat, iar oasele adunate și depuse aleatoriu.

Locuința nr. 2, situată la estului L1, avea o singură groapă de locuit și semăna cu L3, fiind vorba tot despre o colibă simplă, de locuit; acoperișul nu avea elementele din piatră de râu sau elementele de prindere descoperite în cazul L1.

Puțul, considerat ritual, era situat spre nordul sitului; era o groapă cilindrică, cu adâncimea de -2,38 m și conținea foarte puține fragmente ceramice.

Urmează o analiză minuțioasă a ceramicii, axată pe trei direcții (metodele de fabricație, încadrarea tipologică și cea ornamentală), a plasticii (reprezentări de bovidee, altărașe/opaițe, rondelile din lut), a unui cap de piatră realizat dintr-un bolovan de râu, de tradiție mezolitică, a utilajului litic cioplit precum și a materialului arheozoologic.

Capitolul IV (p. 197-218), intitulat sugestiv, „Părăsirea”, debutează cu descrierea complexului „Casa morților”. Astfel, „locuința”, „parțial adâncită, de formă neregulată, ușor alungită, cu dimensiunile maxime de 7 × 11 m”, tăia/punea capăt funcționării grupului de gropi rituale denumite de descoperitor „sanctuar format din gropi rituale”, fiind construită după ulterior și suprapunând complexe arheologice anterioare din componența sanctuarului de gropi rituale. În vestul și nord-vestul acesteia au fost descoperite șase schelete umane, grupate două câte două, aflate în diverse stadii de conservare. În jurul lor au putut fi observate urme sau bucăți mici de ocru roșu, resturi de oase de animale, pietre de râu și fragmente ceramice. Consacrarea finală a depunerilor mortuare din acest complex s-a realizat „prin plasarea unor resturi de oase de animale mari (cu urme de cremație superficială), resturi de oase omenești fără conexiune anatomică, puține, [depuse] în mijlocul complexului (mormânt 7), [...] a unui fragment de vas antropomorf, a unei măști antropomorfe cu trăsături extrem de realiste și o lespede mare de gresie (semn tombal?)”.

O groapă ulterioară, dispusă la nordul sanctuarului cu gropi rituale, cu particularități distincte față de restul complexelor, care străpunge resturile locuinței nr. 1, după ritualul de părăsire a acesteia, are în umplutură două vase de factură diferită față de contextul sanctuarului din gropi rituale (faza Starčevo-Criș IC, după opinia autorului) și mai multe piese folosite ca ofrandă. Mai mult, data C14 a acestui complex, 6.910±30 cal. BP, confirmă supoziția legată de datarea mai târzie. Domnul Adrian Sabin Luca concluzionează că, „după ritualurile de părăsire a zonei sacre, comunitățile din jur nu au uitat despre semnificația magică a zonei” și au revenit din când în când pentru a aduce ofrande strămoșilor.

Capitolul V (p. 219-240) este dedicat unor considerații generale. Analizele materialului arheologic îl determină pe autor să concluzioneze următoarele: orizontul sanctuarului format din gropi rituale se încadrează – cel puțin tipologic-stilistic și tehnologic – în

faza Starčevo-Criș IA (aproximativ între 7.280 cal BP și 7.140 cal BP) și IB (aproximativ între 7.140 cal BP și 7.000 cal BP); orizontul locuințelor rituale și înmormântărilor care sigilează sanctuarul se încadrează în faza Starčevo-Criș IB; părăsirea sitului s-a făcut cel mai târziu în momentul fazei Starčevo-Criș IC (6.910±30 - 6890±40 cal BP), la momentul Miercurea Sibiului-Pietriș – orizontul Ib.

Astfel, situl Cristian I cunoaște o evoluție în trei faze, uneori contemporane, urmate de reveniri izolate, poate datorate unui cult al strămoșilor, respectiv: faza 1 – sanctuarul format din gropi rituale și construcție ușoară cu două faze de construcție, ultima contemporană și continuă cu faza a doua; faza 2 – „locuințe cu caracter special, ritual (sanctuar?)”; faza 3 – părăsirea rituală a sitului.

În ceea ce privește migrațiile neolitice la nordul Dunării, cercetătorul sibian, analizând un spațiu mai larg din sudul și sud-vestul Transilvaniei, consideră că: 1. „intenția de colonizare a unui nou areal de subzistență *cunoscut deja* este clară și evidentă”, urmărindu-se culoare atent prospectate: Oltenia, jumătatea vestică a Munteniei, sudul și sud-vestul Transilvaniei și culoarul ocnelor de sare din vestul Transilvaniei; zona Clisurii Dunării sau Banatul au fost evitate, cel puțin în primul val de colonizare, din cauza existenței unor puternice comunități mezolitice

aflate în zonă; 2. noua lume, „ostilă inițiativ și spiritual a făcut să se nască centre de cult zonale (Cristian I) care deserveau mai multe așezări” (de exemplu Cristian I și Blagotin); 3. se păstrează unele mentalități din zona micro-orientală legate de domesticirea anumitor specii de animale; 4. sunt aduse unele unelte finite din silix și obsidian însă se observă acomodarea cu noile materii prime din noua zonă locuită; 5. „relația” cu mezoliticii rămâne încă neclară; cu toate acestea se observă unele similitudini cu centrul de cult de la Lepenski Vir. În acest ultim context, autorul presupune că lipsa vizibilității mezoliticilor din Transilvania poate constitui un motiv pentru valorile de colonizare neolitice. Totodată, autorul face precizarea că înmormântările mezoliticilor de la Dunăre se opresc către 7.000 cal BP, întrebându-se dacă acest fapt nu are legătură cu venirea neoliticilor.

Lucrarea se bazează pe analiza materialelor descoperite prin introducerea lor în baze de date, după cataloage și dicționare controlate, ceea ce oferă exactitate și standardizare asupra termenilor și descrierilor, evitându-se astfel generalizările. Limbajul științific, completat cu date, statistici, grafice, desene, reconstituiri și o bogată bibliografie, discursul alert, dinamic și sintetic, fac din lucrare un model de referință.

Constantin-Emil Ursu

ADRIAN SABIN LUCA, *Tărtăria Rediviva, Editurile Muzeului Național Brukenthal, Sibiu și Altip, Alba Iulia, BB LXXI, 2016, 331 p.*

Cel de-al LXXI-lea volum apărut în Biblioteca Brukenthal a Muzeului Național Brukenthal din Sibiu, în colaborare cu Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, este semnat de prof. univ. dr. Adrian Sabin Luca, cunoscut cercetător al neo-eneoliticului sud-est european.

Volumul, cu un consistent rezumat în limba engleză, dedicat, conform prefeței, dr. Florian Dumitrescu-Chioar și dr. Florentina Nițu, „chemați în ceruri înainte de vreme, poate pentru că erau mai buni decât noi”, are introducere, trei capitole cu subcapitole, lista ilustrațiilor, abrevieri și bibliografie.

În „Prefață” (p. 7), prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca ne amintește succint principalele momente care-l leagă de această importantă stațiune: 1962 - mesajul „fenomenului” Tărtăria transmis de Nicolae Vlăssă; 1989 – săpăturile arheologice coordonate de Iuliu Paul; 2010 – săpăturile sistematice începute de autor.

Introducerea (p. 9-10) este dedicată punctării principalelor repere legate de cercetarea acestei stațiuni, de la descoperirea ei în 1906, până în 2015.

Primul capitol (p. 11-26) are două mari secțiuni – „A. Elemente de analiză a mediului geografic și contextului de analiză a habitatului” și „B. Repere istoriografice cu privire

la stratigrafia sitului”. Astfel, autorul realizează o analiză geomorfologică și hidrografică a văii Mureșului și afluenților săi din zonă, precum și topografia sitului, înclinația pantelor, expunerea spre punctele cardinale, concluzionând că în preistorie tell-ul Tărtăria-Gura Luncii era mai mare cu aproximativ 40% față de perioada contemporană. Factorii care au dus la distrugerea unor suprafețe însemnate au fost: locuirea medievală și construirea fortificației din secolul al XIII-lea, lucrările la șosea și calea ferată (secolele XIX-XX) sau lucrările de scarificare a stratului agricol. Cel de-al patrulea element de studiu – analizele non-intruzive – a „arătat existența unei multitudini de gropi și resturi rezultate în urma incendierii caselor (chirpici)”; gropile vizibile la cotele de nivel 224-224,5 aparțin culturilor Petrești, Noua sau sec. XIII, iar cele mai joase, din zona șanțului de fortificație din partea vestică, culturii Vinča; resturile de locuințe de la partea superioară pot aparține culturii Petrești, iar cele din adâncime, „căpăcuite” de straturile superioare (nivelurile I și II), culturii Vinča, fazele A și B, dar și resturi a culturii Starčevo-Criș. În ceea ce privește reperele istoriografice privitoare la stratigrafia sitului, cercetătorul sibian rediscută straturile teoretizate de Nicolae Vlăssă în 1962 și 1976, în lumina ultimelor cercetări. Astfel, stratul I (numit *Turdaș* de N. Vlăssă), considerat o mixtură între elemente Starčevo-Criș – Vinča A – Tisa I, are de fapt, după Gh.

Lazarovici, elemente Starčevo-Criș, Vinča A/B₁, Szakálhát, Bucovăț și ale „grupului Turdaș – dezvoltat independent de cultura Vinča”.

Stratul II (numit de N. Vlassa intermediar, de fază *Turdaș-Petrești*), cu locuințe exclusiv de suprafață, este, conform cercetărilor prof.univ.dr. Sabin Adrian Luca, databil în Vinča B. Materialele numite de diverși cercetători Precucuteni sunt de tip Boian-Giulești și apar numai în nivelul II. Autorul subliniază că descoperirile Turdaș „provin doar din gropi de mici dimensiuni și nu au de-a face cu arhitectura generală a vreunui nivel din Tell”; în consecință, consideră că „apropiere[a] formală a unor materiale arheologice vinčiene de cele turdășene” este forțată. Analiza materialului ceramic pictat îl conduce pe arheologul sibian la câteva observații: a) pictura de la Tărtăria este de tip Lumea Nouă (sau Zau, după Gh. Lazarovici), ea neavând nimic de-a face cu pictura caracteristică culturii Turdaș; b) pictura de tip Lumea Nouă (Zau) apare în siturile care își încep evoluția în faza A₂₋₃ a culturii Vinča din Transilvania, ea asociindu-se și cu ceramica vinčiană a fazei B; astfel, „teoria colegului Fl. Drașovean conform căreia grupul Foeni = Petrești A, este valabilă doar ca timp, cu condiția acceptării unei evoluții line și îndelungate din cultura Turdaș spre cultura Petrești, prin impulsul dat de grupurile de populații venite, colportate, fie dinspre Câmpia Tisei (cultura Salca-Herpály), fie dinspre Balcani, prin sud-vestul Transilvaniei (dar, datele de cronologie absolută din Transilvania contrazic și această observație, în sensul contemporaneității materialelor numite Foeni cu Petreștiul AB sau – chiar – B). Atragem atenția că aceste influențe vin, în Banat, peste cultura Vinča, în faza C de dezvoltare a acesteia, iar în Transilvania peste cultura Turdaș, în faza sa târzie (III). Deci rezultatele acestei influențe sunt clar deosebite.”; c) aceste observații permit presupunerea existenței unei „puternice zone de origine pentru cultura Petrești în sud-vestul Transilvaniei, din care aceasta își ia majoritatea elementelor genetice constitutive, peste care se altoiesc elemente genetice (mai ales în pictură) dinspre zona de definire a culturii *Lumea Nouă (Zau)*, după câte se poate constata la Tărtăria.”

Stratul III (numit de N. Vlassa și *Petrești-Turdaș*) are similitudini cu stratigrafia de la Turdaș-Luncă; materialele ceramice sunt de tip Turdaș și Petrești A-B, conviețuirea nefiind clară.

Stratul IV (numit de N. Vlassa *Petrești-Coțofeni*) cuprindea, după cercetătorul clujean, materiale care arătau că dintr-un Petrești târziu, neornamentat prin pictare, se putea trece la cultura Coțofeni; cercetările mai recente arată un decalaj important dintre faza B a culturii Petrești și cultura Coțofeni, fapt ce exclude validarea acestei teorii.

Capitolul al II-lea (p. 27-235), dedicat descrierii stratigrafiei și complexelor arheologice este împărțit în două mari secțiuni: A. *Tărtăria-Gura Luncii, tell, secțiunea*

SI/2015, săpătura preventivă; B. Analiza stratigrafiei tellului de la Tărtăria-Gura Luncii.

Prima secțiune începe cu subcapitolul „Principiile de citire și interpretare a profilului și informațiilor cuprinse în carte” unde este descrisă stratigrafia care cuprinde șase niveluri. Nivelul I este arabil; nivelul II este humus neolitic, în care se află „arareori – și singurele resturi *in situ*, de arhitectură, aparținând culturii Petrești”; acesta nu este compact, combinându-se uneori cu un strat mai vechi, contemporan cu Vinča C. Nivelul III, compact, este contemporan cu faza B a culturii Vinča; în acest strat au fost identificate locuințe de mari dimensiuni „nedistruse prin ardere” și doar câteva resturi de la clădiri masive arse. Cercetătorul sibian precizează că „în acest strat, sau în cel de deasupra, ori într-unul intermediar, ar fi trebuit să se descopere materiale ceramice aparținând culturii Turdaș – așa cum publică, este drept că într-o cantitate foarte mică – toți cei care au cercetat situl. Noi nu am găsit nici un artefact Turdaș în cele 11 suprafețe și o secțiune magistrală de pe întinsul Tellului”. Nivelul IV, „cel mai important al sitului”, aparține fazei A a culturii Vinča. „Arhitectura acestuia este foarte dinamică. Analizată de sus în jos, aceasta ne arată existența unor locuințe de mari dimensiuni nearsă, pe structură de lemn lipit consistent cu lut, refăcute în cel puțin 8-10 momente succesive. Desele refaceri amestecă materialele arheologice. După primele două-trei momente de dărâmtură nearsă, descoperim resturile arse puternic ale unei localități, distrusă complet. Locuințele păstrează pivnițele caselor. În alte săpături acestea sunt numite bordeie, rupându-se cronologia și tipologia reală a nivelului. Aceste pivnițe reflectă – întotdeauna – 6-7 refaceri succesive a unor faze nearsă, anterioare, tasate în acestea. Tasările fazei arse sunt abrupte – uneori la 90° – reflectând existența unui timp foarte scurt între distrugerea prin foc și prăbușirea definitivă a structurilor. Se pare că în momentul distrugerii masive prin foc situl este vremelnice părăsit, locuindu-se – în vremea fazei A₃ a culturii Vinča – zonele lipite de Tell (cum ar fi și arealul de la nord-est de situl propriu-zis, cercetat de noi în campania preventivă din 2015).” Nivelul V apare pe alocuri și este lipsit de elemente de arhitectură; materialele ceramice aparțin culturii Starčevo-Criș, faza a III-a; în arealul cercetat preventiv la est de sit au apărut și înmormântări ale aceleiași faze. Al șaselea nivel este steril din punct de vedere arheologic.

Al doilea subcapitol, cel mai consistent, este „descrierea principalelor unități stratigrafice”. Aceasta se face pe 12 sectoare stratigrafice (care corespund unui număr de metri). Descrierea fiecărui sector stratigrafic începe cu profilul stratigrafic și planul aferent, și conține ilustrație (fotografii și figuri) și descriere a fazelor de dezvelire a complexelor și a materialelor arheologice găsite, precum și datarea complexelor. Alături de acestea, autorul introduce și cinci studii de caz: „*Tăblița secretă*”. *Complexul LXV. Cultura Petrești* unde este analizată o

tăbliță cu semne incizate pe ambele fețe, datată Petrești; „*Observații cu privire la scoica Spondylus*”; „*Perechea sacră*” unde autorul analizează două piese descoperite în orizontul Vinča A₃: un fragment ceramic din specia uzuală cu urme de angobă, cu două personaje dansând, probabil cufundate în apă până la brâu; o „greutate” din lut (sau, mai degrabă, după autor, un suport pentru lumânări) care are incizată o pereche, „de această dată esențializată”: un triunghi cu vârful în jos, partea feminină, și un U geometrizat (semn folosit de multe ori pentru a exemplifica taurul) – partea masculină; „*Groapa de mari dimensiuni dintre locuințele XII și XIII. Cultura Petrești*” – unde, alături de fragmente ceramice pictate Petrești, au fost descoperiți doi butoni de capac antropomorfi; unul dintre aceștia, distrus intenționat și programatic, pare a avea două fețe dispuse opus una față de cealaltă, și încă unul sau două personaje rediate prin incizie; „*Studiul de caz numărul 5*” în care este analizat un fragment ceramic de la un vas de mari dimensiuni, cu un personaj realizat prin tehnica altoreliefului, probabil feminin, cu „o mască vag pentagonală, mai degrabă triunghiulară”, legat (-ă) de corpul vasului prin inciziile care-i traversează mâinile și gâtul („Prometeu?”); autorul trece în revistă descoperirile similare, maniera tehnică de realizare și remarcă faptul că înlănțuirea se leagă de naștere și regenerare.

Al treilea subcapitol este dedicat analizei materialelor ceramice (Starčevo-Criș, Vinča și Petrești) a căror poziție stratigrafică nu a putut fi stabilită, situație datorată amestecului rezultat în urma activităților din perioada medievală, a lucrărilor din epoca contemporană și a decopertării mecanizate. Acesta se finalizează cu studiul de caz numărul 6 – „*Observații cu privire la armele, uneltele, podoaabele și însemnele din os și corn din Tell studiat*”, practic o sinteză a pieselor descoperite, grupate pe tipuri și analizate pe locuințe, complexe adâncite și periegează/primul strat.

Ultimul subcapitol privește cercetările arheologice preventive de la nord-est de Tell. După o scurtă descriere a cercetării, în care se menționează că arealul exterior s-a dezvoltat extensiv, aria locuită fiind rarefiată și cu importanță mică în neolitic și eneolitic, autorul prezintă „*Principalele descoperiri ale neoliticului și eneoliticului*”, mare parte aparținând culturii Vinča, faza A₃/B₁. Și aici avem două studii de caz. Primul – „*Câteva observații despre pictura descoperită în campaniile de cercetare preventivă*” – analizează categoriile ceramice pictate: ceramică vinčiană cu spațiile ornamentate punctat-incizat, pictate de obicei cu culoare roșie; pictura de tip Lumea Nouă (Zau), prezentă în nivelurile Vinča A și B; ceramica pictată a culturii Petrești. În al doilea studiu de caz – „*Piese din marmură*”, pornind de la un pandantiv-pisălog, autorul pune problema surselor de materii prime ale pieselor din marmură (alabastru?).

În a doua secțiune a capitolului II – „*Analiza stratigrafiei tellului de la Tărtăria-Gura Luncii*” –

cercetătorul sibian face o descriere a principalelor unități de arhitectură și a conexiunilor dintre acestea, respectiv: locuințe de suprafață Vinča A (cu sau fără pivnițe și șanțuri de fundație cu gropi de stâlpi); locuințe de suprafață Vinča B (cu șanțuri de fundație cu gropi de stâlpi); locuințe/incăperi rotunde din Vinča A, una având o structură de rezistență din stâlpi, dispuși, unul central și restul circular, pe margine; bordeie Vinča A, de formă neregulată, ovală sau rotundă, unele compartimentate; bordeie Vinča B; pivnițe fără conexiune directă cu locuințele cercetate, din fazele Vinča A și B; cuptoare (Vinča A); șanțul medieval; gropi neolitice de stâlpi, izolate; gropi simple (Starčevo-Criș, Vinča A și B, Petrești, Coțofeni, medievale). Secțiunea se încheie cu „*Câteva concluzii*” dintre care amintim: nivelul Starčevo-Criș este foarte slab păstrat și nu permite o imagine pertinentă asupra arhitecturii; nivelul/nivelurile Vinča A păstrează șapte locuințe de suprafață, dintre care cinci cu gropi-pivniță aflate la baza nivelului de călcare a locuinței; locuințele au fost realizate masiv, din lemn, lipitura din lut având un rol secundar și fiind descoperită puternic arcuită în pivnițe; instalațiile de încălzit/gătit sunt de cele mai multe ori exterioare; nivelul/nivelurile Vinča B păstrează șapte locuințe de suprafață, trei dintre ele având gropi-pivniță; alături de unele dintre acestea au fost descoperite vetre exterioare și „monumente din piatră cu rolul de a <păzi> locuințele”; se remarcă locuința nr. XVI a cărei arhitectură și inventar sugerează folosirea ei ca sanctuar; nivelul/nivelurile Vinča C nu are/au complexe evidente; din nivelul/nivelurile Petrești și Coțofeni au fost descoperite doar gropi.

În capitolul al III-lea (p. 237-254), „*Stratigrafie comparată, cronologie, idei*”, autorul face o serie de analize asupra neoliticului transilvănean. Astfel, este discutată cultura Starčevo-Criș în Transilvania, menționându-se, pentru Limba-Bordane și Tărtăria-Gura Luncii, posibilitatea contemporaneității fazelor Starčevo-Criș III și Vinča A₁, respectiv a începutului asimilării de către vinčieni a culturii mai vechi. În privința culturii Vinča, faza timpurie este subliniat faptul că denumirea Vinča-Turdaș sau Turdaș-Vinča este de domeniului istoricului cercetărilor și nu mai poate fi folosită; în Transilvania, opinează cercetătorul, nu poate fi vorba despre cultura Turdaș decât odată cu finalul fazei Vinča B₂, păstrând prudența de rigoare; în consecință, cultura Turdaș este contemporană cu cea vinčiană doar în faza C a acesteia din urmă. În același timp, cercetătorul sibian discută pe larg materialele considerate „de tip Foeni” și obsesia de a defini un grup cultural Foeni, subliniind că „toate așezările pomenite [...] ca aparținând culturii Foeni (care nu există în Transilvania, dar – curios – nici în Banat, unde nu a fost – încă – definită decât prin cuvinte dure adresate unor autori) aparțin altor culturi, deja definite.” Referitor la cultura Zau, recent denumită de către Gheorghe Lazarovici (Complexul cultural Cluj-Cheile Turzii-

Lumea Nouă-Iclod, la Zoia Maxim-Kalmar), cercetătorul sibian consideră că aceasta, prin modul în care a fost descrisă, este o cultură „chiar dacă există încă unele semne de întrebare, poate nesemnificative.”

Volumul se încheie cu sumarul în limba engleză (p. 255-287), lista bilingvă a ilustrațiilor (p. 289-317), abrevierile bibliografice (p. 319-320) și o bogată bibliografie (p. 321-331).

Lucrarea se bazează pe cercetări de mare anvergură, observații minuțioase și un material arheologic bogat și

important. Remarcăm modul de prezentare a complexelor, bogat și sugestiv ilustrate (cu segmente de profil stratigrafic față în față cu segmentele aferent de plan, fotografii și desene). Controlul asupra termenilor, bibliografia bogată și analizele pertinente, datorate experienței și expertizei prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca, fac ca acest volum să fie unul important pentru arheologia neoliticului european.

Constantin-Emil Ursu

SÁNDOR JÓZSEF SZTÁNC SUJ,
Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei,
Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, 351p. + 2
hărți + CCXXXVI planșe.

Sándor József Sztáncsu, muzeograf la Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, s-a remarcat printr-o serie de cercetări, de teren sau săpături arheologice, în situri arheologice din județele Covasna, Harghita și Mureș.

Lucrarea de față, „prima monografie temeinic documentată, cu multe date inedite, idei și interpretări originale, despre cultura ceramicii pictate din sud-estul Transilvaniei”, apărută „în cadrul programului de cercetare al Muzeului Național Secuiesc”, mult așteptată și necesară, are ca bază de pornire teza de doctorat a autorului – *Eneoliticul în sud-estul Transilvaniei. Cultura Ariușd*, susținută la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în 2011.

După *Prefață* (semnată de prof. univ. dr. Attila László) și *Cuvânt Înainte*, volumul este structurat pe nouă capitole, unele cu subcapitole: *Introducere, Istoricul cercetărilor, Corpus-ul descoperirilor, Habitatul, Vestigii ale culturii materiale, Economia și societatea, Expresii ale vieții spirituale, Repere ale evoluției și cronologiei și Încheiere*; acestora li se adaugă o anexă – *Analizele spectrografice ale unor obiecte de aramă, descoperite în aria Grupului Ariușd* (p. 289-291), rezumatul în limba engleză (p. 293-317), abrevierile (p. 319-321), o consistentă bibliografie (p. 323-351), două hărți și 236 de planșe.

În *Cuvânt Înainte*, autorul menționează că „metodele de lucru, ca și structura lucrării, ne-au fost dictate de problemele principale care privesc cercetarea grupului Ariușd” – studierea materialelor provenite din vechile săpături arheologice aflate în diverse colecții publice și private sau „cunoașterea în detaliu a metodelor de cercetare și documentare folosite de marii predecesori, ca F. László, Z. Székely, I. Nestor și alții”.

Introducerea (p. 17-21) ne lămurește asupra terminologiei folosite de cercetătorul covăsnean; astfel, după analiza terminologiei folosite de-a lungul timpului, referitoare la descoperirile din sud-estul Transilvaniei, considerate ca aspect regional vestic al culturii Cucuteni,

Sándor József Sztáncsu precizează că „alăturându-ne opiniilor mai noi cu privire la această problemă, vom utiliza, în cursul prezentei lucrări, denumirea de *grup Ariușd*, care reprezintă, în viziunea noastră, ramura vestică a culturii Cucuteni. Vom încerca să demonstrăm, în cadrul capitolelor următoare, că acest grup cultural a apărut în urma pătrunderii dinspre Moldova, pe teritoriul Transilvaniei de sud-est, a comunităților cucuteniene timpurii, constituite pe fondul Precucuteni III, fără a avea vreun contact direct cu comunitățile fazei Precucuteni I, prezente la rândul lor în sud-estul Transilvaniei, dar pe un palier cronologic anterior”. În ceea ce privește sistemul cronologic folosit, autorul menționează că l-a utilizat pe cel „central-european, valabil pentru întregul teritoriu al Bazinului Carpatic, cu un sistem de periodizare tripartit al epocii eneolitice”, grupul cultural Ariușd fiind încadrat în eneoliticul timpuriu și mijlociu, „împreună cu alte culturi contemporane din Transilvania și Câmpia Pannonică (Petrești, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr), respectiv în sincronism parțial cu orizontul cu torți pastilate de tip Băile Herculane III-Cheile Turzii-Pecica (nivelul inferior) – Hunyadi-halom și cultura Cernavoda I”.

Istoricul cercetărilor (p. 23-41) este consistent, cu date amănunțite legate de diferitele descoperiri ariușdene, începând de la primele mențiuni ale unor situri (din perioada 1833-1876), precum și de principalii colecționari și cercetători care s-au preocupat de vestigiile acestui grup cultural (J. Teutsch, Fr. László, I. Kovács, H. Schroller, Z. Székely, I. Nestor și E. Zaharia, A. László, V. Kavruk, E. Comșa, A. Ioniță, N. Boroffka).

Corpus-ul descoperirilor (p. 43-103), bine structurat (pe opt puncte/sit), a fost redactat „pe baza datelor existente deja în literatura de specialitate menționată, verificate de noi pe teren [...]”. În cursul verificărilor și periegezelor arheologice am avut în vedere localizarea și delimitarea, cât se poate de exactă, a siturilor atribuite grupului Ariușd, respectiv a condițiilor naturale ce le înconjoară, pe scară microregională. Cu ajutorul unui receptor GPS am urmărit să determinăm poziția geografică a sitului și dimensiunile acestuia. [...] În final, am studiat materialele arheologice”. Remarcăm lămurirea

toponimiei diverselor situri, lucru important pentru orice demers ulterior.

În capitolul *Habitatul* (p. 105-137), Sándor József Sztáncsuț își începe analiza cu *Mediul natural* (p. 105-108), respectiv relieful, resursele naturale, clima, flora și fauna, bazându-se pe informațiile paleobotanice și paleozoologice din aria Cucuteni-Tripolie. Din al doilea subcapitol – *Aria de răspândire* (p. 108-110) reținem că: „majoritatea așezărilor descoperite (71) se află pe teritoriul depresiunilor intracarpatică ale Brașovului și Ciucului, în valea Oltului și a afluenților săi. Stațiunile din această regiune pot fi împărțite în cel puțin 4 grupe, bine delimitate din punct de vedere geografic”; zonele de demarcație dintre arealele Ariușd și Petrești sunt deocamdată insuficient cunoscute, o posibilă regiune de contact putând fi reprezentată de Cheile Vârghișului. Al treilea subcapitol, *Așezările* (p. 110-137) cuprinde: *Trăsături generale: amplasament, dimensiuni, durata de utilizare* (p. 110-114), *Construcții defensive* (p. 114-118), *Locuințele* (p. 118-127), *Complexe gospodărești* (p. 127-133), *Organizarea internă a așezărilor* (p. 133-134) și *Concluzii* (p. 134-137). Reținem o serie de considerații: stațiunile ariușdene erau mici și mijlocii, cu circa 20-25 de locuințe și aproximativ 100-150 de locuitori; principalele așezări, probabil mari centre regionale, au fost fortificate în fazele timpurii și clasice, în cea târzie majoritatea fiind deschise; organizarea internă a stațiunilor putea fi realizată în baza unor planuri preconceptuate, cu gruparea locuințelor și delimitarea locurilor pentru activitățile meșteșugărești (se remarcă cele 16 cuptoare de ars ceramică, mai multe vetre și gropi arse, cercetate la Ariușd între anii 1977-1986, aflate în interiorul unei construcții cu suprafața de circa 120 m², cu două încăperi, ridicată pe un schelet din stâlpi masivi).

Capitolul V, *Vestigiile ale culturii materiale* (p. 139-217) dedică cel mai mult spațiu ceramicii (p. 139-188). Autorul ne propune „un tablou general, clar, sperăm, suficient de amplu, asupra ceramicii ariușdene. Vom prezenta, astfel, principalele trăsături ale acesteia, condițiile și circumstanțele tehnologice, urmate de descrierea și caracterizarea metodelor și procedeele de decor, clarificarea tipologic-funcțională și discutarea valorii cronologice a ceramicii, în măsura cunoștințelor actuale”. Analizele asupra tehnologiei de fabricare, tehnicilor și stilurilor decorative (cu decor adâncit și plastic; pictată bicrom și tricrom), formelor și decorurilor (15 tipuri principale, fiecare cu subtipuri și variante), precum și considerațiile finale, ne fac să credem că cercetătorul covăsnean a reușit ce și-a propus. Reținem că „prin prezența celor trei procedee de bază ale decorării vaselor [...] ceramica ariușdeană prezintă, în general, trăsături similare cu cele ale stațiunilor cucuteniene timpurii (de fază A₂) din regiunile subcarpatice ale Moldovei. Spre

deosebire însă de aria cucuteniană, ceramica din Transilvania nu a urmat, odată cu trecerea timpului, aceleași căi de evoluție: elemente caracteristice atât de formă, cât și de decor, ale fazelor A-B și B pot fi surprinse doar ca importuri, străine de mediul ariușdean”; în același timp, autorul arată că ceramica acestui grup cultural prezintă și unele caracteristici proprii, rezultat al unei evoluții locale sau a preluării unor elemente din ariile învecinate. Corelarea informațiilor din text cu ilustrația, sugestivă și de foarte bună calitate, are două mici disfuncționalități, respectiv: subtipul *Da* din text este la ilustrație *Da-e*; subtipul *Db* din text este la ilustrație *Df*; O altă categorie de inventar analizată (p. 188-194) o reprezintă diferitele obiecte din lut ars (obiecte de podoabă, pintadere, piese de uz casnic). Următoarele subcapitole sunt dedicate uneltelor, armelor și altor obiecte de piatră și silex (p. 194-202), obiectelor lucrate din materii dure animale (p. 202-208) și metalurgiei (208-217); și aceste analize sunt minuțioase și se bazează pe o ilustrație concludentă.

În capitolul VI (p. 219-234) sunt analizate datele referitoare la agricultură, cules, vânătoare și pescuit, sursele de materii prime și schimburile interregionale (silexul de Prut, obsidiana, obiectele confecționate din cochiliile de scoică *Spondylus*, sarea și ceramica), precum și diferitele aspecte ale organizării sociale (așezări structurate social, cu „putere executivă” și „conducători”, explicate prin prezența unor depozite).

Următorul capitol (p. 235-254) este rezervat plasticii și altor reprezentări antropomorfe și zoomorfe, obiectelor de lut cu caracter cultic, precum și unor complexe „care, datorită caracterului și conținutului lor, pot fi puse, de asemenea, în legătură cu manifestările cultice ale populației ariușdene”. Analizând vasele antropomorfe și cu decor antropomorf, Sándor József Sztáncsuț găsește analogii, pentru un vas descoperit la Ariușd, în mediul Bodroghkeresztúr; fiind în asentimentul autorului privind analogiile (în special forma și toartele), amintim că un vas asemănător ca manieră de antropomorfizare a fost descoperit la Ruseștii Noi I, datând din faza Precucuteni III final¹. Discutând obiectele antropomorfizate, cercetătorul covăsnean face trimitere la o piesă precucuteniană de la Hoisești – *La pod* însă atragem atenția că din descrierea stratigrafiei acestui sit nu rezultă că aici ar fi vorba de vreun nivel precucutenian².

Capitolul VIII (p. 255-282) este dedicat evoluției și cronologiei grupului cultural Ariușd. Autorul rediscută opiniile diferiților cercetători referitoare la încadrarea cronologică și concluzionează că „vrem să subliniem aici faptul că în stadiul actual al cercetărilor se poate afirma cu suficiente dovezi că evoluția grupului Ariușd a cuprins o perioadă mai lungă, ea supraviețuind, probabil, până la o secvență cronologică contemporană cu sfârșitul fazei

¹ Маркевич, В.И., Многослойное поселение Новые Русеиты I, în КСИА, 123, ў.с. 14/1.

² Bodi, G., *Hoisești – La pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, Ed. PIM, Iași, 2010, BAM XIII, p. 31-32.

Cucuteni A-B și începutul etapei B. Desigur, în cursul acestui interval de timp, procesul de dezvoltare a acestui grup putea include mai multe faze, care au fost însă identice (nici în ceea ce privește durata, nici din punctul de vedere al conținutului lor) cu fazele și etapele culturii surori”. În lipsa unei continuități Precucuteni II-III și Ariușd/Cucuteni din sud-estul Transilvaniei, Sándor József Sztáncsu consideră că „geneza aripii transilvănene a complexului cultural cu ceramică pictată est-europeană trebuie căutată undeva în zonele subcarpatice ale Moldovei. Începutul a ceea ce putem numi fenomenul ariușdean reprezintă, după părerea noastră, momentul în care comunitățile cucuteniene din etapa A₁ au pătruns și s-au stabilit în mod temeinic în regiunea depresiunilor intramontane ale Transilvaniei”, acest fapt putând fi observat prin poziția așezărilor perioadei timpurii. Credem că această afirmație ar trebui ușor nuanțată în sensul că în Moldova nu sunt descoperiri clare Cucuteni A₁, motiv pentru care se poate eventual vorbi de etapele A₂-A₂₃. În privința periodizării, cercetătorul covăsnean propune: perioada Ariușd I (timpurie), caracterizată prin ceramică decorată în proporție de circa 15%, în marea majoritate cu decor adâncit și bicrom; perioada Ariușd II (dezvoltată sau „clasică”), când aria de răspândire se extinde, ceramica are trăsăturile specifice etapelor Cucuteni A₂-A₃, „caracterizată prin prezența covârșitoare a celor două specii decorative principale, cea bicromă (alb și negru pe fond roșu/brun roșcat sau negru), respectiv cea tricromă (alb și negru pe fond alb)” și când „își fac apariția unele forme și elemente de decor care indică

sincronisme cu sfârșitul fazei Cucuteni A, respectiv faza A-B din Moldova”; perioada Ariușd III (târzie) caracterizată prin „lipsa sau prezența într-o proporție deosebit de redusă a ceramicii pictate” și printr-o serie de forme care, fie au evoluat intern, fie au fost influențate de alte medii culturale, în special Bodrogkeresztúr.

În *Încheiere* (p. 283-287) cercetătorul covăsnean face o sinteză a discuțiilor, analizelor și considerațiilor din volum. Referitor la tipul de locuință „cel mai răspândit”, pe schelet de stâlpi și pari îngropați (cunoscut prin descoperirile de la Ariușd și Malnaș Băi), „particularitate a ariei transilvănene din cadrul întregului complex Ariușd-Cucuteni-Tripolie”, credem că ar fi fost binevenită o discuție referitoare la prezența acestui tip constructiv în mediul Vinča sau în fazele Precucuteni I (la Baia, jud. Suceava) și Precucuteni II (Isaia, jud. Iași)⁴.

Concluzionând, considerăm că lucrarea domnului Sándor József Sztáncsu este una de referință pentru cercetarea Complexului Cultural Precucuteni-Ariușd-Cucuteni – Tripolie, fiind practic prima pe acest subiect din istoriografia românească. Materialele și informațiile introduse în circuitul științific, analizele minuțioase, considerațiile pertinente, limbajul coerent, ilustrația bogată și de bună calitate, precum și bogata bibliografia folosită, fac ca volumul să lămurească multe necunoscute legate de aria ariușdeană și, inevitabil, să fie un important instrument științific, probabil pentru o lungă perioadă de timp; totodată credem că structura demersului poate constitui un model pentru orice monografie similară.

Constantin-Emil Ursu

BOGDAN PETRU NICULICĂ,
Epoca bronzului în Podișul Sucevei, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2015, 622 p. (cu CXX planșe + index).

Bogdan Petru Niculică, muzeograf la Muzeul Bucovinei din Suceava, din 1997, este una dintre vocile științifice importante în ceea ce privește cercetarea epocii bronzului timpuriu și a începuturilor epocii fierului din spațiul nord-est carpat, cercetările sale aducând ani la rând date importante privind această perioadă cronologică.

Bazele volumului de față sunt reprezentate de teza de doctorat a domniei sale - *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei*, susținută în 2006 la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, sub coordonarea prof. univ. dr. Attila László.

Lucrarea cuprinde șapte capitole, *Concluzii*, rezumat în limba engleză, *Abrevieri*, o consistentă *Bibliografie*, *Ilustrație și Index*; este prefațată de conf. univ. dr. Mircea

Ignat (*Cuvânt înainte*, p. 7-10) și dr. Roxana Munteanu (*O carte pentru o epocă*, p. 11-13), ambii cercetători subliniind necesitatea demersului autorului, claritatea informației și importanța cercetărilor pluridisciplinare la care apelează autorul în cuprinsul volumului - „fapt ce conferă cărții de față un profil inedit, întâlnit mai rar în literatura arheologică românească” (p. 10).

După *Introducere* (p. 15-26), în care cercetătorul sucevean face un istoric al lucrării și explică metodele de abordare a cercetării, urmează primul capitol - *Cadrul natural al Podișului Sucevei* (p. 27-42). În primul subcapitol (p. 27-34) este analizată zona aflată în discuție în privința limitelor, evoluției paleogeografice, petrografiei, geomorfologiei, rețelei hidrografice, climei, vegetației, faunei și solurilor. În al doilea subcapitol - *Materii prime și arii sursă posibile. Discuție pe baza descoperirilor din Podișul Sucevei* (p. 34-42), autorul analizează critic, geografic și bibliografic, sursele de sare,

³ Vezi Dumitrescu, Vl., *Aspecte regionale în aria de răspândire a culturii Cucuteni în decursul primei sale faze de dezvoltare*, in SCIV, 25, 4, 1974, p. 547.

⁴ Ursu, C.-E., Țerna, S., *Baia, jud. Suceava. Punct:*

În Muchie, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2013*, CIMEC, 2014, p. 222, cu bibliografia problemei.

cupru, cositor, mangan, metale prețioase, chihlimbar, roci magmatice, metamorfice și sedimentare.

În capitolul II. *Istoricul cercetărilor* (p. 43-77), dr. Bogdan Petru Niculică, menționând că „am ales o abordare unitară a istoricului cercetării pentru întreaga Epocă a Bronzului, nu separat pentru fiecare perioadă în parte, deoarece aceste etape ale cercetării nu pot fi analizate distinct, din mai multe motive; unul este acela că avem luate în evidență șantiere / situri arheologice care, prin diversitatea materialelor, oferă dimensiune Epocii Bronzului din Podișul Sucevei, ele furnizând îndeobște materiale arheologice din toate cele trei perioade istorice. Alt motiv a fost necesitatea de a oferi o imagine cuprinzătoare, în contextul unei abordări sinergice și diacronice. De asemenea, am dorit să evităm unele repetiții, care ar fi încărcat inutil textul”, își începe analiza de la sursele bibliografice din secolul al XVIII-lea (referitoare la necropolele tumulare de la Horodnic de Jos), arătând o bună cunoaștere a literaturii din perioada austriacă a Bucovinei până la zi. Sistematizând materialele bibliografice discutate, autorul concluzionează că se pot desprinde trei mari etape: „începând cu veacul al XIX-lea (mai consistent din a doua sa jumătate), până la finele celui de-al doilea război mondial (1945)”, „între cel de al doilea război mondial (1945) și începutul noului mileniu (2000)” și „cercetările actuale, care au demarat și continuă consistent, începând cu anul 2000”.

Capitolul al III-lea – *Perioada timpurie a Epocii Bronzului* (p. 79-119) – pleacă de la considerația că „subiectul pasionant al existenței teoretice a așa-numitei perioade de tranziție de la Eneolitic la Epoca Bronzului”, reprezintă cel puțin o obligație morală a diverselor școli arheologice naționale, dar mai ales a celei ieșene, de a relua discuțiile și de a clarifica aserțiunile trecutului, dar, important, având drept fundament noile cercetări”. În acest context, cercetătorul sucevean analizează puținele „date arheologice sistematice și sistematizate, care să sprijine interpretările istorice privitoare la conținutul și formele de manifestare a Bronzului Timpuriu” din Podișul Sucevei, respectiv descoperirile post-cucuteniene (așezările de tip Horodiștea – Erbiceni – Gordinești, mormântul de inhumație de la Suceava-Burdujeni, Grupul cultural Suceava), Cultura Amforelor Sferice (descoperirile funerare și locuirile), Cultura Jamnaja, orizontul de descoperiri de tip Izvoare III – Târpești – Dolheștii Mari – Bosanci și Cultura Ceramicii Șnurate. În subcapitolul *Câteva observații* (p. 112-119), autorul rediscută critic toate ipotezele referitoare la debutul, durata și încadrările culturale ale descoperirilor date în intervalul post-Cucuteni – Bronzul mijlociu, opinând că „în stadiul actual al cercetărilor, așa cum este relevat de materialele supuse discuției, Bronzul Timpuriu din Podișul Sucevei conține, deopotrivă, elemente autohtone și alogene, influențe sudice, răsăritene și nordice: pe de o parte descoperiri

„autohtone”, aparținând perioadei post-Cucuteni (așezări cu ceramică Horodiștea – Erbiceni – Gordinești, mormântul de inhumație de la Suceava-Burdujeni, cimitirul de incinerare de tip Sofievka de la Suceava în baza căruia a fost definit *grupul cultural Suceava*) și orizontului de descoperiri de tip Izvoare III – Târpești – Dolheștii Mari – Bosanci, iar pe de altă parte, vestigii „alogene”, nordice – cultura Amforelor Sferice și răsăritene – cultura Jamnaja. Alături de aceste constatări, mai credem că există posibilitatea, deși în acest moment nu beneficiem de probe concrete, să fie descoperite materiale aparținând civilizației Ceramicii Șnurate, ipoteză mai veche susținută și de Florentin Burtănescu”; amintind de definirea culturii Edineț, cercetătorul sucevean nu exclude descoperirea în viitor a unor vestigii similare. În ceea ce ne privește, suntem în totalitate de acord cu concluziile colegului nostru referitoare la sfârșitul Eneoliticului și începutul Epocii Bronzului, cu mențiunea că s-ar impune o analiză mai detaliată (când descoperirile o vor permite și pentru teritoriul aflat la vest de Prut) asupra procentajelor ceramicii pictate/ceramică nepictată.

Cel mai consistent capitol, al IV-lea, este intitulat *Perioada mijlocie a Epocii Bronzului. Cultura Komariv (Komarów)* (p. 121-266). Autorul face distincția între descoperirile de tip Komariv și cele de tip Costișa, ultimele existând în sudul Podișului Sucevei. Astfel, în primul subcapitol (*Repertoriul descoperirilor*, p. 121-142), sunt inventariate 45 de descoperiri (așezări, descoperiri funerare, piese de cupru și bronz), Bogdan Petru Niculică menționând că numeroasele topoare de piatră descoperite izolat vor fi discutate într-un capitol distinct (cap. V); totodată sunt analizate și succesiunile stratigrafice *ante/post quem* puse în evidență în așezările Komariv din spațiul studiat. În cel de-al doilea subcapitol, *Așezările* (p. 142-150), autorul analizează condițiile de mediu ale locuirilor cunoscute (30) și constată că: există o predilecție pentru „altitudini relative medii care se înscriu în palierul 5-8/10m”; „au fost preferate pozițiile cu expunere totală (14) și sudică (6)”; există o predilecție pentru cursurile de apă mici și medii. În privința suprafețelor ocupate domnul Bogdan Petru Niculică consideră că acestea nu depășeau 0,30/0,50 Ha. Un loc aparte îl ocupă analiza de *landscape* din așezarea Adâncata – *Sub Pădure* (jud. Suceava), cercetată de autor, prima de acest fel din România; astfel, s-a putut constata că „au existat opțiuni naturale de favorabilitate a mediului: teren ușor înclinat, favorizând scurgerea superficială a apei (pl. XXXVIII/2-3, 5; XXXIX/1-2); aspect de <fortificare naturală>; acces facil la sursele de apă (în zona așezării și astăzi există mai multe surse permanente – pâraie, precum și izvoare de versant); expunere solară care implică expunerea la razele solare în cea mai mare parte a zilei (pl. XXIX/5). O observație interesantă reiese din studiul vizibilităților

(pl. XXXIX/3-4): se pare că atât așezarea, cât și necropola nu au beneficiat de vizibilități deosebite, lăsând impresia <ascunderii> lor în teritoriu”. Următorul subcapitol, *Comportamentul funerar* (p. 151-201), analizează descoperirile din necropolele de la Horodnic de Jos (*Vârful Colnicului și Dealul Brădet*), și Adâncata – *Imaș*; se încheie cu *Date antropologice privind cultura Komariv în Podișul Sucevei* (în colaborare cu Angela Simalcsik, p. 173-178) și *Analiza descoperirilor funerare* (p. 178-201) – cu ample discuții referitoare la originea, tehnicile, elementele și tipurile amenajărilor funerare, semnele distinctive exterioare, tipurile de morminte, poziția înhumărilor, reînhumările, sacrificiile umane și inventarul mormintelor din această etapă istorică. Al patrulea subcapitol se ocupă de *Inventarul arheologic* (p. 201-248); sunt discutate: unelte, arme, podoabele, obiectele de uz casnic (p. 201-204), piesele din silex și piatră șlefuită din necropola de la Adâncata – *Imaș* (jud. Suceava) (p. 205-227, cu interesante analize microscopice), ceramica (p. 228-248) cu două studii de caz – *Ceramica din așezarea de la Adâncata – Sub Pădure* (jud. Suceava) și *Temperatura de ardere a ceramicii Komariv*, analize antracologice (p. 249-252), analize pedologice (p. 253-258), date radiocarbon (p. 259-260); subcapitolul se încheie cu *Considerații generale* (p. 260-265), în care se fac referiri la încadrarea cronologică a culturii Komariv, concluzionând că „putem afirma că materialele de tip Komariv din Podișul Sucevei pot fi încadrate, larg, între sec. XX/XIX – XVI/XV a. Chr.”.

Capitolul V, *Despre topoarele de piatră descoperite în Podișul Sucevei* (p. 267-320), este structurat în cinci subcapitole: *Noțiuni generale* (p. 267-272), în care autorul menționează dificultatea încadrării culturale a celor mai multe piese din cauza caracterului de descoperire întâmplătoare; *Repertoriul descoperirilor* (p. 273-289) unde sunt analizate tipurile de roci din care au fost confecționate (magmatice, sedimentare, nedeterminate), anexându-se „acolo unde a fost posibil analiza petrografică macroscopică/microscopică a piesei”; *Discuții* (p. 290-302), în care cercetătorul sucevean face aprecieri referitoare la tipurile de roci din care au fost lucrate, la aria sursă a materiilor prime, la creionarea unei tipologii bazate pe morfologia pieselor (12 tipuri, notate I-XII) și la „corelarea cultural-cronologică și asocierea pieselor cu așa-numitele <culturi> arheologice, care au funcționat pe parcursul Epocii Bronzului în Podișul Sucevei”; *Analize petrografice* (p. 302-314) și *Analize RAMAN* (p. 315-320).

Al șaselea capitol – *Perioada târzie a Epocii Bronzului. Cultura Noua* (p. 321-403) cuprinde șase

subcapitole: *Repertoriul descoperirilor* (p. 323-366), care inventariază distinct așezările (136), descoperirile funerare (2) descoperirile de bronzuri (7) și alte descoperiri (3); *Așezările* (p. 366-372) în care autorul constată preponderența descoperirilor în partea centrală a Podișului Sucevei, fapt datorat „gradelor diferite de cercetare”, lipsa – poate aparentă – așezărilor fortificate, distribuția de-a lungul marilor cursuri de apă dar și a afluenților de rang inferior, preponderența pozițiilor joase, pe terase medii și inferioare sau pe pante line, majoritatea ocupând suprafețe cuprinse între 0,20-0,30 ha, fiind amplasate pe terenuri cu altitudine relativă de până la 5 m, cu expuneri spre sud sau totale; *Necropole și morminte. Ritul și ritualul funerar* (p. 372-377) unde sunt rediscutate descoperirile din necropola plană de la Săbăoani – *Groapa lui Gheorghiuță* și mormântul izolat de pe teritoriul aceleiași localități; *Inventarul arheologic* (p. 377-394) – în care sunt prezentate *Unelte, arme, podoabe* (p. 377-384), *Ceramica* (p. 384-391) cu deosebirea a șapte tipuri de vase și șase de toarte, *Temperatura de ardere a ceramicii Noua* (p. 391-394), *Complexul Noua de la Mihoveni – „Cahla Morii”* (jud. Suceava) (p. 394-401) și *Considerații finale* (p. 401-403) – în care sunt analizate sincronismele și cronologia culturii Noua (aproximativ sec. XV/ XIV-XII a. Chr.).

În capitolul VII – *Mediu, om, societate în Epoca bronzului din Podișul Sucevei* (p. 405-416), cercetătorul sucevean încearcă să reconstituie mediul ambiant pe baza datelor arheozoologice, paleobotanice și antracologice disponibile la același nivel cronologic în România și la Adâncata – *Imaș* și „antropizarea” acestei zone, prin locuire, folosirea unor resurse, modele de viață socială și economică.

În *Concluzii* (p. 417-421), autorul sintetizează diferitele aspecte analizate și pledează pentru dezvoltarea cercetărilor în zona analizată pentru toate perioadele Epocii Bronzului.

Volumul se încheie cu rezumatul în limba engleză (p. 423-453), *Abrevieri* (p. 455-457), *Bibliografie* (459-489), 120 planșe și *Index*.

Lucrarea colegului nostru, prin amplitudinea materialului analizat, prin numeroasele studii și analize pluridisciplinare efectuate, unele „trădând” dubla specializare – istorie și geografie, prin calitatea materialului ilustrativ (cele 50 de imagini din text și 120 de planșe), prin coerența discursului și a argumentelor, „riscă” să devină una de referință pentru cercetarea Epocii Bronzului din nordul Moldovei.

Constantin-Emil Ursu

WILLIAM MACK, *Proxeny and Polis. Institutional Networks in the Ancient Greek World*, Oxford, 2015, 432 p.*

În numărul precedent al revistei „Arheologia Moldovei” publicam un studiu referitor la istoricul cercetării instituției proxeniei în spațiul pontic¹, în contextul căruia formulam și unele observații privind istoriografia problemei în general. Cartea lui W. Mack, apărută ulterior predării manuscrisului nostru pentru tipar, ne obligă acum la un plus de reflecție, de această dată sub un spectru sensibil mai larg. Autorul, în prezent lector de istorie și cultură greacă antică la Universitatea din Birmingham, s-a format timp de zece ani la Universitatea din Oxford, unde și-a asumat această primă abordare de ansamblu în limba engleză a instituției proxeniei sub forma unei teze de doctorat. Contribuția lui anterioară în domeniu este mai degrabă modestă², dar mediul în care și-a desfășurat activitatea de cercetare, bibliotecile consultate de-a lungul timpului și numeroșii specialiști de prestigiu pe care a avut prilejul să-i abordeze ca parteneri de discuții³ i-au permis publicarea unei lucrări asupra căreia ar merita să atragem atenția și colegilor interesați din România.

Dacă ar fi să rezumăm în conformitate cu limbajul promoțional folosit de editor (Oxford University Press), „Proxeny and Polis ...” reconstituie rețelele care uneau orașele-stat grecești și fundamentul interacțiunilor politice și economice ale acestora, contribuie la studierea instituțiilor interstatale și interpretează baza documentară epigrafică, oferă traduceri ale textelor grecești, ca și un prim studiu sistematic al listelor de proxeni.

Datorită unor autori de talia lui Herodot, Tucidide sau Platon, dar mai cu seamă a celor peste 2500 de inscripții ajunse până la noi, *proxenia* este cea mai bine atestată instituție interstatală din antichitate. De aici, interesul

istoriografic aparte de care s-a bucurat în ultimele două secole. Ca atare, reexaminarea atestărilor și a opiniilor predecessorilor propusă de W. Mack este o binevenită actualizare a percepției actuale a structurii și dinamicilor interstatale din lumea elenă, ca și a transformărilor suferite de acestea odată cu expansiunea Romei.

Deloc întâmplător, autorul își începe demersul legat de istoricul cercetării prin citarea scrisorii trimise de L. Robert către B. Virgilio la 1 martie 1970⁴. Impresia lui Robert că „nu mai există nimic interesant pentru a fi descoperit în ceea ce privește proxenia” a fost influențată de scepticismul în creștere al istoriografiei anterioare cu privire la natura funcțională a proxeniei. De la sfârșitul secolului al XIX-lea savanții au început să vadă o contradicție între înțelegerea proxeniei ca un serviciu cvasi-contractual, care implica o obligație pentru *proxenos* să exercite atribuții specifice, cu aspectul onorific al acestui statut, care părea să prevaleze odată cu sporirea rapidă a numărului decretelor de proxenie în perioada elenistică. L. Robert semnaleză dezacordul său față de înțelegerea simplistă a declinului proxeniei ulterior perioadei clasice și a respins, în mod repetat, mitul istoriografic legat de „moartea” polis-ului după bătălia de la Chaironeia⁵. Dar neîncrederea marelui epigrafist față de proiectul intenționat și apoi abandonat de B. Virgilio, de a realiza un corpus al tuturor decretelor de proxenie existente (însoțit de un studiu introductiv)⁶, nu a constituit o modalitate de a ajuta în depășirea unei aporii istoriografice. Cu toate acestea, în perioada următoare scrisorii descurajatoare a lui L. Robert asistăm la un flux continuu de studii și monografii, referitoare la problematica proxeniei într-un sens mai larg sau legate de publicarea materialului documentar. O mențiune specială în acest sens ar merita contribuțiile lui F. Gschnitzer, Chr. Marek, Ph. Gauthier și D. Knoepfler⁷. Cele trei decenii de discuții istoriografice

* Recenzie elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

¹ V. Cojocaru, *Instituția proxeniei în spațiul pontic. Istoricul cercetării*, în: *ArhMold* 38 (2015), p. 7-24.

² În lista bibliografică de la p. 378 autorul citează doar patru articole proprii, între care unul în curs de apariție.

³ Persoanele și instituțiile cărora le sunt adresate mulțumiri apar menționate la p. VIII-IX.

⁴ Să ne fie permisă reproducerea integrală a acestei scrisori (apud W. Mack, *Proxeny and Polis...*, p. 4), importantă nu atât pentru atitudinea sceptică a unui savant de talia lui L. Robert, cât pentru înțelegerea aporiei la care ajunsese discursul istoriografic menit să provoace un atare scepticism: „L'étude? Ou je me trompe, ou il n'y a rien d'intéressant à trouver de nouveau sur la proxénie. C'est une question réglée, et Deo gratias, nous savons ce que c'est, nous pouvons l'expliquer aux débutants. Si le livre de Monceaux est épuisé, il n'y a qu'à le reproduire photographiquement. À mon avis, il n'y a, pour la proxénie, que la place d'un chapitre dans un manuel d'institutions grecques”.

⁵ Vezi L. Robert, *Les concours grecs. Discours d'ouverture du VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. Praktika*

tu H' diethnous synedriou ellinikis kai latinikis epigraphikis Athina 3-9 Okt. 1982 (Atena 1984), în: L. Robert: *Choix d'écrits*, édité par Denis Rousset avec la collaboration de Philippe Gauthier et Ivana Savalli-Lestrad, Paris, 2007, p. 267-278 (aici 273): „Dans l'étude de l'histoire sociale de l'époque hellénistique et romaine existent au moins deux fables convenues, deux mystifications. La première est la mort de la cité grecque à Chéronée et, désormais, le rôle exclusif des rois”. Aduagă, M. H. Hansen – Th. H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 16: „Some historians place the decline of the polis in C4 and its fall in the years after 338. The prevailing view, which we endorse, is that it persisted through the Hellenistic and Roman periods and disappeared in late Antiquity only after a long decline that lasted several centuries. The disappearance of the polis was gradual and imperceptible, just like its emergence”. Mai recent, vezi și Chr. Marek, *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München, 2010, p. 251: „Die Zeit der hellenistischen Königreiche gerade in Asien ist alles andere als eine Zeit der Dekadenz der Polis”.

⁶ B. Virgilio, *Rassegna di studi sulle prossenie greche*, în: *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 97 (1969), p. 494-501.

⁷ A se vedea observațiile noastre mai detaliate legate de istoricul cercetării în studiul citat mai sus, n. 1.

de după teza de doctorat a lui Chr. Marek⁸ au condus la publicarea cărții asupra căreia atragem atenția în paginile de față.

Precizăm de la bun început că nu avem certitudinea că observațiile autorului s-ar întemeia pe un catalog al tuturor decretelor de proxenie publicate⁹, dar baza documentară pe care își sprijină aserțiunile, judecând după trimerile frecvente la inscripții, este una cât se poate de amplă. La înțelegerea relației complexe dintre funcțiile onorifică și simbolică ale titlului de *proxenos* și serviciile practice asociate acestuia, autorul se bazează pe identificarea unui set coerent și stabil de așteptări, informative pentru modul în care contemporanii au conceput și au făcut uz de un asemenea titlu¹⁰. La lecturarea atentă a lucrării am notat o serie de aspecte mai importante sau care rămân discutabile, asupra cărora dorim să atragem atenția în continuare.

În subcapitolul referitor la sursele proxeniei (p. 9 și urm.) reținem că dintre cele peste o mie de *poleis* (mai exact 1040) catalogate în cadrul proiectului desfășurat sub egida „Copenhagen Polis Project” doar 180 au promulgat decrete de proxenie. Poate ar fi fost cazul să se sublinieze mai explicit că este vorba de o statistică relevantă doar pentru epocile arhaică și, mai ales, clasică. Pentru cetățile grecești din perioada elenistică, de când am avea cele mai multe documente (dacă facem abstracție de inscripțiile ateniene) încă nu dispunem de un repertoriu exhaustiv¹¹. Ca element de noutate, semnalăm complexitatea contextelor relevante pentru studierea instituției, de care ar fi ținut cont autorul și care apar enumerate la p. 10-11: liste și cataloage de *proxenoi*, monumentele funerare ridicate de sau pentru *proxenoi*, inscripții care cumulează diferite decrete de proxenie acordate unui singur individ (așa-numitele Ehrentafeln), un posibil catalog de la

Narthakion în care sunt enumerați toți proxenii altor cetăți al căror statut este recunoscut aici, locuri din teatre inscripționate ca aparținând unor anumiți *proxenoi*, dedicații făcute de proxeni, referințe la *proxenoi* care dau bani sau acordă împrumuturi cetăților din partea căror obținuseră titlul, antroponimul „Proxenos” cu derivate etc. Precizăm că pentru arealul Pontului Euxin doar unele dintre aceste contexte sunt relevante¹².

Supoziția autorului că nu toate decretelor de proxenie erau transcrise în piatră, de o asemenea cinstire bucurându-se doar cei care ar fi binemeritat într-un mod aparte sau proxenii cu un statut deosebit de înalt¹³, nu ni se pare neapărat sustenabilă, oricum nu în cazul cetăților pontice. Indiscutabil, până la noi nu au ajuns decât o mică parte din totalul documentelor care vor fi fost promulgate pe parcursul a peste jumătate de mileniu, dar estimarea unei cifre de minimum 1,2 milioane de proxeni (p. 15, cu n. 35) nu este decât un joc al imaginației. Nici faptul că din majoritatea cetăților care au acordat proxenii (cum ar fi Priene, de exemplu) nu cunoaștem decât câte cinci sau mai puține documente nu ni se pare un argument credibil în sensul că majoritatea hotărârilor în respectivele *poleis* nu vor mai fi fost transpuse în piatră. În lumea pontică avem cetăți dintre cele mai importante, cum ar fi Byzantion sau Sinope, de unde s-au păstrat doar câte patru decrete de proxenie, sau chiar niciunul la Heraclea Pontica. Să deducem de aici că la Heraclea decizii dintre cele mai importante pentru comunitate nu vor fi fost transcrise în piatră și afișate în locurile publice? Sau poate, mai degrabă, instituția nu a jucat un rol peste tot în lumea orașelor-stat grecești și nu a funcționat mereu cu aceeași intensitate? Altfel cum explicăm că din cele peste o mie de *poleis* catalogate pentru epocile arhaică și clasică doar 180 decretează proxenii? Iar în ceea ce privește statistica

⁸ *Die Proxenie*, Frankfurt am Main [et al.], 1984.

⁹ Baza de date online, anunțată la p. IX (... a comprehensive catalogue of all surviving attestation of proxeny in the literary and the epigraphic sources), încă nu există pe site-ul semnalat. La p. 9 autorul afirmă că ar exista 2500 de decrete de proxenie sigure și cca. o mie de inscripții fragmentare care în majoritate ar putea fi identificate foarte probabil cu decrete de proxenie.

¹⁰ Vezi p. 8: „I propose a new model for interpreting proxenia and understanding the complex relationship between proxeny's honorific and symbolic functions and the practical services associated with it. This model is based on the identification of a coherent and stable set of expectations that informed the way in which contemporaries conceived and made use of this role – a 'proxenos-paradigm'”. Cf. p. 23: “This chapter therefore proposes a new model for understanding how proxenia was used and understood, and how it could both be honorific and at the same time oblige the recipient to perform certain sorts of service for the granting polis. It argues that proxenia, as an institution, derived meaning from a widespread and stable understanding of what *proxenoi* should be and do, a model of proper *proxenos* behaviour which I term the *proxenos-paradigm*”.

¹¹ Lucrarea lui G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley, 1995, ar putea suplini doar parțial această deficiență.

¹² De exemplu, pentru listele sau cataloagele proxenilor

avem două documente fragmentare doar la Calchedon. Nu cunoaștem practic nici atestări ale numelui „*Proxenos*” cu derivatele. În LGPN IV, p. 292 există o singură ocurență a numelui Πρόξενος pentru Scythia, dar este vorba despre o inscripție pe un vas (care ar putea fi de import). Am mai avea un Ἡρόδοτος Πρόξενου la Olbia (SEG 56, 1710; cf. W. Mack, *Proxeny and Polis ...*, p. 110, n. 77), doar că lectura patronimicului rămâne discutabilă. Altfel, la p. 110, W. Mack scrie despre 134 atestări pe ansamblul lumii grecești.

¹³ P. 15: „The inscription of proxeny decrees was thus not merely partial, it was also usually selective – an honour more likely to be granted to precisely those honorands who were already exceptional for some reason or of particularly high status”. Cf. p. 23: “It is clear that the inscription of decrees was highly selective – and therefore that our surviving sample of *proxenoi* is biased – but, because they construct a stereotype, these formulaic elements of *proxenos*-descriptions can nonetheless be taken as representative evidence of the way in which proxenia was conceived”. În n. 44 de la p. 101 afirmația autorului în acest sens pare mai puțin categorică: “This sample, of course, despite being very large, is not complete – though whether this is simply because some inscribed decrees have been lost or, as is also possible (subliniat în italic de V. Cojocaru), not all proxeny decrees were inscribed, is impossible to know”.

propusă de autor în n. 32 de la p. 14 (735 decrete la Delphi, 239 la Delos sau 207 la Oropos), ar fi fost important de precizat că este vorba de centre religioase panelene, în care *proxenia* și *theorodokia* se suprapuneau în mare măsură.

Mai relevantă ni se pare reflecția legată de limbajul convențional al decretelor de proxenie¹⁴, dar atragem atenția că este vorba doar de motivația acordării onorurilor, fără a putea vorbi de o generalizare. Într-adevăr, documentele redactate pe ansamblul lumii *polis*-ului respectă un tipar mai mult sau mai puțin asemănător, dar există și destule particularități în cazul fiecărei comunități. Pentru arealul Pontului Euxin, de exemplu, practic nu există motivații întrutotul identice de la o cetate la alta, iar în cazul aceluiași oraș-stat trebuie să ținem cont și de evoluția formularului¹⁵. Totodată, avem destule situații în care motivația este cât se poate de concretă, cum ar fi în cazul lui Epikrates, fiul lui Nikoboulos, din Byzantion, onorat, cel mai probabil la Olbia, în plină epocă elenistică (când exprimarea inscripțiilor onorifice în general tinde să devină tot mai redundantă)¹⁶. Am mai putea invoca destule alte exemple în acest sens, nu doar din lumea pontică, dar mai amintim aici doar pe Glaukias, fiul lui Aristomenes, din Callatis, care a fost onorat la Mesambria, cândva în secolul al III-lea a. Chr., pentru faptul că în calitatea lui de dascăl „petrecând mulți ani în cetate, s-a comportat cum se cuvine în toate celelalte privințe, și s-a arătat plin de râvnă în a se ocupa de educația elevilor săi”¹⁷.

Merită atenție și reflecțiile asupra eredității titlului de *proxenos* (p. 52), de mai mare relevanță în perioada clasică

¹⁴ Vezi, de exemplu, p. 29: „This language reflected and reinforced citizens' expectations of their city's *proxenoi*, but it also shaped their understanding of the relationship they had with any cities which had named them *proxenoi* and, indeed, informed them of the attitude and actions appropriate if they had any ambitions to become *proxenoi* of another community. Expressed in the continuous present, this paradigmatic description of the individual named *proxenos* also reached into the future. The honorand was named *proxenos* because he did and would continue to behave like one”

¹⁵ De acest aspect ne-am ocupat pe larg cu alt prilej, vezi V. Cojocaru, *Evoluția formularului decretelor de proxenie în spațiul pontic*, în: *Pontica* 47 (2015), p. 403-416.

¹⁶ Syll.³ 707 (cf. ISM I 65), r. 8-24: „Acesta, odată sos[istat], a luat multe măsuri avantajoase (pentru comunitate) în ceea ce privește lucrările concesionate. Conformându-se împrejurărilor, care erau nefavorabile pentru oraș, a acceptat acele retribuții pe care poporul le-a considerat de cuviință. Războiul olatic fiind anunțat, a pregătit, cu iscusința și zel, (măsuri) necesare într-un moment dificil. Un timp după aceea, poporul trebuind să aleagă supraveghetori ai zidurilor, pe doi ani, la cererea synedrului a condus (lucrările) cu folos. În timpul șederii sale, mulți ani la rând, a continuat să trăiască fără reproș și să se arate în continuare binevoitor fata de popor”. Această expunere a motivelor nu e nici paradigmatică și nici construită în registrul prezentului continuu, iar onorurile sunt acordate nu ca o proiecție a așteptărilor de viitor ale comunității din partea lui Epikrates, ci „pentru meritul său și pentru bine[fa]cerile față de cetate”. Ca atare, nesustenabilă ni se pare și distincția tranșantă pe care W. Mack o

face decât în epoca elenistică, dar nici de data aceasta nu credem că am putea accepta o generalizare. Fără îndoială, anterior bătăliei de la Chaironeia și campaniilor în Asia ale lui Alexandru legăturile unui individ devenit *proxenos* cu patria de origine aveau șanse mai mari de a fi menținute generații la rând. Totuși, în pofida unei mobilități sporite a persoanelor în secolele ulterioare, raportarea la cetatea de baștină a indivizilor onorați prin decrete de proxenie rămâne importantă inclusiv în cazul celor care au binemeritat în calitate de consilieri la o curte regală. De exemplu, decretele promulgate pentru Eudamos, fiul lui Nikon, din Seleukeia, consilier al regelui Antiochos al IV-lea, onorat de Byzantion¹⁸ și Calchedon¹⁹, au ajuns la cunoștința noastră după copile afișate în cetatea natală din Cilicia și nu la curtea lui Antiochos²⁰. În acest sens, suntem de acord cu W. Mack că *proxenia* continuă să fie și în epoca elenistică o instituție inter-*polis*²¹.

În demersul de cercetare propriu întreprins, W. Mack se distanțează, în repetate rânduri, de teza de doctorat anterioară a lui Chr. Marek²². Principalul reproș (dacă ne putem exprima astfel) adresat cercetătorului german s-ar referi la faptul că acesta ar fi comis eroarea de a considera informațiile cunoscute despre un anume individ ca pe un fapt relevant în explicarea acordării proxeniei într-un caz particular. Altfel spus, nu ar fi sesizat diferența între a folosi informația despre cei onorați atestată în decrete și interpretarea motivelor acordării onorurilor, asupra cărora inscripțiile în cauză ar păstra tăcerea²³. Personal, nu credem că o poziționare atât de tranșantă față de metoda de cercetare folosită de

face între descrierea la trecut a binefacerilor unor cetățeni proeminenți precum Boulagoras din Samos ori Protogenes din Olbia (p. 39-40) și cea la prezentul continuu din decretele de proxenie.

¹⁷ IGBulg I² 307 bis, r. 6-11 (cf. IGBulg I², addenda; IGBulg V 5087; SEG 45, 870): „(...) δι|ατετριφώς ἐν τᾷ πόλει πλε|ονα χρόνον ἐν τε τοῖς λοι|ποῖς εὐτάκτως ἀνεστρέφη {ἀνεστράφη} | καὶ πρόθυμον ἑαυτὸν παρε|ῆχετο εἰς τὴν ἐπιμέλειαν | τῶμ μαθητᾶν”.

¹⁸ IK 58, 1, r. 34-64 (cf. Syll.³ 645, r. 50-64).

¹⁹ IK 20, 1, r. 65-80 (cf. Syll.³ 645, r. 65-80).

²⁰ Cf. W. Mack, *Proxeny and Polis ...*, p. 121: „A similar dossier of proxeny decrees inscribed for Eudemus, son of Nikon, at his home city of Seleukeia in Kilikia, attests a comparable interest in his social standing there”. În frazele anterioare autorul se referise la Nikomedes din Kos.

²¹ P. 52: „The evidence overwhelmingly suggests that there were and that proxenia was and continued to be conceived of as a primarily inter-polis institution”. Cf. p. 84: “(...) proxenia continued to be understood and used in more or less the same way, throughout the late Hellenistic period, at least until the end of the first century BC”. Aceeași idee este continuată la p. 87.

²² Vezi, mai sus, n. 8.

²³ P. 59-60: „This sort of analysis also makes the mistake of assuming that the information we happen to know about a particular individual is the relevant fact for explaining a particular grant of proxenia. (...) There is, of course, a difference between using the information about honorands provided by specific decrees to interpret their grants and drawing prosopographical connections to infer motives about which the decrees themselves

Marek ar putea oferi o alternativă mai credibilă. Apelând la o exprimare metaforică, observăm că dacă savantul german, într-adevăr, de multe ori nu vede pădurea din cauza copacilor, cercetătorul englez, la rândul său, nu mai distinge copacii din cauza pădurii. O dată în plus, generalizările ar fi de evitat, ținând cont de evoluția instituției și de complexitatea manifestărilor acesteia în funcție de cetate, epocă și context. Dar depășirea acestei aporii considerăm că va fi cu adevărat posibilă doar după întocmirea unui catalog exhaustiv al evidenței documentare pe ansamblul *oikoumenei*, ceea ce ne amintește de proiectul intenționat de B. Virgilio și de răbufnirea de orgoliu manifestată de L. Robert, despre care aminteam mai sus.

Un alt aspect important adus în discuție se leagă de rolul pe care un *proxenos* și-l asumă ca intermediar între două *poleis* (p. 71 și urm.). Și de această dată evidența documentară ajunsă până la noi ar permite argumentarea unor opinii contrare (o dovadă în plus că logica exegezei moderne nu percepe întotdeauna adecvat complexitatea nuanțelor unui fenomen antic), dar interpretarea propusă de W. Mack ar fi în opinia noastră un pas înainte prin comparație cu viziunea anterioară a lui A. Gerolymatos²⁴. A înțelege instituția proxeniei ca pe un sistem organizat de spionaj constituie fără îndoială o exagerare, în pofida unor exemple concrete care ar putea fi invocate în acest sens. Ar trebui să ținem cont de faptul că *polis*-ul de origine al unui individ care a obținut titlul de *proxenos* din partea altei cetăți putea profita în egală măsură de pe urma onoarei acordate cetățeanului propriu. Altfel spus, în relațiile inter-*polis* proxenii erau persoanele cele mai potrivite în a-și asuma roluri diplomatice ori de câte ori cetățile de origine aveau de rezolvat vreun litigiu sau de obținut vreo favoare prin raportare la cetățile de adopție²⁵. Mai mult, personaje influente ale vremii ajung uneori să stabilească și să întrețină punți de legătură între trei sau mai multe *poleis*. De exemplu,

remain silent”.

²⁴ A. Gerolymatos, *Espionage and treason: a study of the proxenia in political and military intelligence gathering in classical Greece*, Amsterdam, 1986.

²⁵ Important de reținut și concluzia pertinentă la care ajunge W. Mack la p. 102: „The proxeny networks of poleis were in fact heavily dependent on private networks. In large part, the *proxenoi* of a polis would have comprised the private connections of its citizens appropriated and transformed into a public network. Individuals, in creating these links and in putting them forward for proxeny, played an essential role that was sometimes recognized in the decrees themselves”.

²⁶ ISM II 5, r. 18-21: (...) ἔ]γγραφο[ε]ν δὲ [ἄς πο]τ[ε τοῖς Τυρανοῖς ἔδοξε νέ]μειν, τὰς ἀ[ὐτὰς τιμὰς τοῖς Τομίταις διδόν]θαι.

²⁷ Este vorba despre capitolul al III-lea, intitulat „Proxeny Networks. The Horizons of Poleis”, p. 148-189. Documentele, însoțite de comentarii, sunt reproduse în Appendix, p. 286-362.

²⁸ P. 179: „By recognizing the range of sizes and patterns of distribution attested in these fragmentary lists of *proxenoi*, it

Nilos din Tyras a propus la Olbia să se acorde și tomitanilor aceleași privilegii pe care olbiopolitiții le-au decretat cândva pentru cei din Tyras²⁶.

Printre elementele de noutate importante pe care le aduce cartea de față s-ar număra și gradul sporit de atenție, prin comparație cu cercetările precedente, acordat listelor și cataloagelor de proxeni, cărora le este dedicat un capitol distinct²⁷. Lista cetăților de unde avem atestări în acest sens apare la p. 155, iar dintre *poleis* pontice figurează, sub semnul probabilității, doar Calchedon. Tocmai existența unor asemenea liste, unele menționând sute de nume, îl determină pe autor să postuleze existența unei rețele de relații intense inter-*polis* pe ansamblul Mediteranei, în cadrul căreia ar fi activat în orice moment un număr minim de 50.000 de *proxenoi*²⁸. Cifrele invocate rămân doar orientative, ca să nu spunem speculative, iar pentru lumea pontică evidența documentară nu ne permite să subscriem fără serioase rezerve la ideea unei rețele atât de intense, având la dispoziție practic doar hotărâri ale Sfatului și/sau Adunării poporului promulgate individual. Dar nu avem nici un dubiu că numărul total al documentelor transcrise în piatră pe parcursul celor peste 600 de ani, cât a funcționat instituția în arealul Pontului Euxin, va fi fost mult mai mare față de cele 174 de atestări de *ateleia*, *proxenia* și *politeia* catalogate de către noi până în acest moment²⁹.

Ar mai fi destule alte aspecte importante care ar merita măcar semnalate, cum ar fi – de exemplu – problema declinului proxeniei prin corelație cu expansiunea Romei³⁰, dar la final am mai dori doar să reliefăm locul pe care îl ocupă documentele din Marea Neagră în contextul discuției de ansamblu propuse de W. Mack. Inscricțiunile din cetățile pontice apar menționate destul de frecvent și sunt interpretate pertinent³¹. Nu putem fi de acord doar cu unele generalizări, precum observația de la p. 246 (întemeiată doar pe decretul de la Byzantion pentru Orontas, fiul lui Ababos, de la Olbia) legată de pierderea conținutului

is possible to begin to imaginatively repopulate Greek world with its vibrant proxeny networks; to visualize the tens or even hundreds of thousands of unidirectional proxeny links which would have criss-crossed the Mediterranean at any time, connecting poleis to their peers; and then to look beyond them, to appreciate the intensity and frequency of inter-polis interaction which these links both implied and facilitated”. Cifra de minimum 50.000 de *proxenoi* implicați în orice moment în „network” pe ansamblul Mediteranei apare la aceeași pagină, în n. 83.

²⁹ Ne referim la baza documentară a cercetării noastre monografice „Instituția proxeniei în spațiul pontic” (vezi V. Cojocaru, *Instituția proxeniei în spațiul pontic / Die Proxenie im Schwarzmeerraum*, Cluj Napoca, 2016, p. 153-157).

³⁰ Să ne fie permis a cita aici doar una dintre concluziile la care ajunge autorul (p. 249): „The Roman Empire, however, is not a sufficient explanation in itself for the decline of proxenia”.

³¹ Doar cu titlu de exemplu – ISM I 32 (Histria), la p. 30, n. 20; decretul Protogenes de la Olbia, la p. 39-40; IGBulg I² 41 (Odessos), la p. 58, n. 124; IGBulg I² 43 (Odessos), la p. 86, etc.

instituțional al proxeniei în cetățile pontice către sfârșitul epocii elenistice. Asupra altor aspecte discutabile sau neglijate ale cărții „Proxeny and Polis. Institutional Networks in the Ancient Greek World”, prin raportare la evidența epigrafică din zona de care ne ocupăm noi înșine, vom avea prilejul să ne pronunțăm mai pe larg în monografia noastră „Instituția proxeniei în spațiul

pontic”. Dar dincolo de eventualele neîmpliniri și controverse, considerăm cartea lui W. Mack ca pe o lectură importantă, care îndeamnă la reflecție și care va rămâne un jalon important în orizontul istoriografic aferent proxeniei și instituțiilor grecești în general.

Victor Cojocaru

ANA MARIA BEJARANO OSORIO,
La medicina en la Colonia Augusta Emerita,
Istituto di Archeologia, Mérida, 2015, 170 p.

Pe cuprinsul Imperiului Roman monografiile relativ la istoria medicinei sunt destul de frecvente dar, în general, ele înglobează informații referitoare la regiuni întregi sau, în anumite cazuri, la provincii. *La medicina en la Colonia Augusta Emerita* este printre puținele lucrări ce tratează știința medicală antică dintr-un oraș, ce-i drept prestigios și foarte important din angrenajul urban al stăpânirii romane. Colonia Augusta Emerita, capitala provinciei Lusitania, este una dintre așezările prestigioase ale Imperiului Roman, cu o foarte bogată istorie locală, cu numeroase surse pertinente ce contribuie consistent la redarea elementelor unei vieți cotidiene elevate pentru acele vremuri, exponent al bunăstării economice și al unei societăți cu un apetit constructiv și estetic deosebit.

Ana Maria Bejarano Osorio este o specialistă arheolog pentru perioada Romană, dar cu hiper-specializare pe medicina antică, condiție *sine qua non* pentru ca un subiect de acest tip să fie abordat cu șanse de succes.

Cartea de față, apărută cu un design deosebit, care combină imaginile artefactelor antice cu reproduceri foarte reușite ale unor obiecte folosite în respectiva perioadă, dar greu conservabile, reprezintă o atracție nu doar pentru specialiști, dar și pentru publicul larg.

Ca structură, am putut delimita mai multe părți care, în general, sunt capitolele delimitate de către autoare. O primă parte cuprinde mai multe cuvinte introductive, respectiv un prolog al președintelui Consiliului din Extremadura, o prezentare făcută de președintele colegiului farmaciștilor din Badajoz și o altă prezentare a unui specialist în medicina antică. Aceste intervenții ale unor factori administrativi locali, interpretabile în aparență ca un balast în acest proiect științific, sunt totuși elocvente în sensul că se pot interpreta ca mărturii ale suportului financiar și logistic de care cercetătoarea a beneficiat din partea autorităților, dar și ca o conștientizare a necesității cercetării științifice pentru orice comunitate locală. În plus, credem că exprimă un nivel de interes aparte pentru prezentarea patrimoniului local, parte indivizibilă a patrimoniului universal, atitudine ce ar trebui să guverneze toate structurile de administrație locală ce posedă astfel de comori de cultură și civilizație. Dar acest deziderat nu ar fi nicidecum plauzibil dacă

cercetarea efectivă nu s-ar efectua corespunzător. Iar rezultatele acestui volum sunt relevante pentru un model de cercetare arheologică suplimentat de o documentare istorică și o utilizare convingătoare a altor tipuri de analize interdisciplinare.

Abia cu partea a doua a lucrării se intră efectiv în subiect. În introducerea făcută de autoare se detaliază obiectivele propuse, metodele de lucru, colaboratorii și instituțiile care au sprijinit-o în demersul său, alături de o descriere succintă a etapelor parcurse în cartea de față, cu urmărirea condițiilor de afirmare a medicilor din oraș, cu descrierea amănunțită și analiza instrumentarului medical, toate puse într-un context arheologic absolut necesar pentru a extrage concluzii credibile.

Istoriografia și contextul este titlul capitolului în care sunt redate toate lucrările de la începutul secolului al XX-lea, până în anul 2014, în care se face referire la consemnarea practicilor medicale antice din Colonia Emerita. Cu prezentarea mărturiilor arheologice, din următorul capitol, se trece efectiv la prezentarea izvoarelor care au stat la baza acestui volum. Mormintele de medici descoperite în acest oraș demonstrează, printre altele, o răspândire însemnată și o importanță aparte acordată acestei meserii, mult timp privită cu suspiciune de societate și de către autorități. Beneficiind de tradiția depunerii de instrumentar medical în morminte, cel puțin în primele trei secole ale erei creștine, arheologul poate descoperi ocupația defunctului și poate face aprecieri veridice pe marginea mărturiilor relativ la aceste descoperiri. Este și cazul mormintelor de la Augusta Emerita unde, pe lângă inscripțiile care oferă destule informații relativ la practicanții meseriei de medic, fie ei bărbați sau femei, obiectele specifice contribuie la întregirea unei imagini fascinante despre o categorie de profesioniști de cea mai mare importanță într-o comunitate romană. Autoarea chiar a participat activ la săpăturile a două dintre mormintele de medici, ceea ce o recomandă ca una dintre cunoscătoarele acestui domeniu particular din studiul vieții cotidiene antice.

Pentru fiecare din cele cinci morminte autoarea prezintă contextul descoperirii, cu detaliile constructive ale complexului și depozitul funerar excavat. În afară de acestea, unele piese s-au recuperat și din colecțiile private. Important de remarcat este că se realizează de la început o clasificare a artefactelor în instrumente medico-chirurgicale, unde sunt cuprinse acele piese cu rol evident

în intervențiile caracteristice *ars medica* și obiecte de medicină și/sau farmacie. În afară de acestea, în funcție de complex, sunt semnalate monede, instrumente de scris, piese de la diverse jocuri, etc. Din instrumentarul medico-chirurgical semnalăm mai multe bisturie (*scalpellum*), diverse sonde (*cyathiscomele*, *auriscalpium*, *spathomele*, *dipyrene*), foarfece (*forfex*), pensete pentru fixarea țesuturilor (*vulsella*), forcepsuri (*forcipis*), ace (*acus*), specul vaginal (*speculum magnum matricis*), specul rectal (*speculum ani*), cuțitașe chirurgicale (*culter*), fierăstraie chirurgicale (*serrula*), ventuze (*cucurbitulae*), multe dintre ele găsite în cutii (*loculus*) și tocuri (*theca*, *specillotheca*).

În cealaltă categorie de obiecte au fost incluse diverse vase de sticlă, ceramică sau alte materiale, precum *unguentaria*, *ampullae*, diferite sticlute, ulcioare, boluri, plăci de preparat medicamentele (*coticulae*), spatule, lingurițe (*ligulae*).

Ca parte a inventarului din morminte s-au mai descoperit accesorii vestimentare, precum catarama, capete de curea, ținte de încălțăminte (*clavi caligarii*), dar și opaițe (*lucerna*), instrumente de scris (*stili*, *atramentarium*), piese de joc.

Doar trecând în revistă artefactele se constată diversitatea și bogăția lor, alături de calitatea deosebită a multora dintre aceste instrumente sau accesorii. Ele reprezintă o mărturie relevantă pentru standardele înalte, corespunzătoare epocii, la care se desfășurau unele activități care țineau de viața cotidiană a locuitorilor urbei.

A doua categorie de izvoare, foarte utile, sunt inscripțiile. Sunt șase astfel de inscripții, care menționează pe Quintus Aponius Rusticus, *medicus oculusarius*, Caius Domitius Pylades, *medicus*, Atimetus, *medicus*, Publius Sertorius Niger, *medicus*, Iulia Saturnina, *medica* și Lucius Cordius Symphorus, *medicus*. În această secțiune sunt doar descrise pietrele de inscripție și sunt redată textele, cu traducerile aferente, urmând ca analiza personajelor și a pozițiilor deținute să se facă ulterior.

Capitolul următor este consacrat analizei materialelor medico-chirurgicale, respectiv a fiecărei categorii de instrumentar descoperit și folosit în *Augusta Emerita* în secolele I-II p. Chr. Sunt redată detalii despre funcționalitatea fiecărui instrument, în concordanță cu izvoarele literare disponibile unde sunt făcute destule referiri relativ la utilitatea acestui tip de materiale, dar și pe baza unei bibliografii foarte bine cunoscute de către autoare. Sunt analizate terminologia, modalitatea de utilizare și funcționare a instrumentelor, chiar răspândirea lor în lumea romană, dar se face și descrierea lor fizică și încadrarea în tipologiile stabilite până acum de diferiți specialiști; utile ni se par, de asemenea, comparațiile pieselor din colonia lusitană cu alte regiuni ale Imperiului. Spre exemplu, în cazul bisturiilor, una dintre cele mai reprezentative categorii de materiale de chirurgie, sunt semnalate piesele reprezentative din Peninsula Iberică, dar se fac referiri interesante și la alte exemplare din

provincii precum Dacia, Raetia, Italia etc.. Prin această metodă comparativă se dovedește cunoașterea exhaustivă a subiectului, dar, totodată, este oferită cititorului o imagine complexă a acestui tip de material arheologic. După scalpele, în aceeași categorie de instrumente de tăiat se includ cuțitașele, mici fierăstraie pentru chirurgia oaselor, foarfecele, disectoarele, cârligele și acele folosite în chirurgia oftalmologică și numai. Pentru instrumentele care sunt prevăzute cu mânere sunt analizate, de asemenea, modalitatea de prindere și de fixare a acestora, precum și materialele din care erau confecționate. Fotografii și desenele, de foarte bună calitate, reușesc să redea fidel modalitatea de producere și utilizare a instrumentelor.

O altă categorie de artefacte specifice medicinei sunt cele de prindere și extracție. Aici sunt analizate pensetele care, spre deosebire de piesele cu rol cosmetic, au caracteristici aparte și se împart, la rândul-le, în cele cu dinți, de epilare pentru pregătirea intervențiilor și cele fără dinți, pentru apucarea țesuturilor. În opinia noastră aici ar fi trebuit incluse și forcepsurile care, în volumul de față apar, separat, ulterior, alături de clești.

O a treia categorie înglobează sondele, găsite într-o varietate deosebită și care pot fi clasificate în simple, duble, de ureche, cu spatulă, cu cârlig etc. Ventuzele și speculele vaginale și anale, piese foarte bine păstrate și extrem de rare în toată lumea romană, formează o altă categorie. Interesantă ni se pare și urmărirea evoluției marii majorități a acestor obiecte de-a lungul timpului, până astăzi, cu constatarea că multe dintre acestea s-au păstrat ca formă, funcționalitate și tehnică timp de două milenii. Acele, ca instrumente de închidere a rănilor, sunt ultima categorie de materiale utilizate în chirurgie. Etuiile și casetele unde erau conservate și unde se transportau aceste piese au, de asemenea, o bună reprezentare în Colonia Emerita, în ciuda dificultății păstrării lor, având în vedere că erau confecționate, alături de bronz, din lemn și fier.

Urmează descrierea detaliată a obiectelor cu utilizare anexă în medicină, cu referire specială pentru cele din activitățile farmaceutice. În această categorie se includ sondele spatule, sondele lingurițe, lingurițele simple, flacoanele, plăcile de prelucrare a diferitelor unguente sau pudre, dar și cutiile mai complexe unde se depozitau medicamentele.

O obiecție pe care am avea să o facem autoarei este aceea că nu subliniază și utilitatea acestui tip de materiale în cosmetică, acolo unde practic se foloseau aceleași obiecte. Pe cuprinsul Imperiului s-a demonstrat că multe dintre artefactele utilizate de medici nu erau folosite doar la activități strict medicale. De exemplu, foarfecele, acele, sondele, spatulele, chiar scalpelele erau des utilizate în alte activități cotidiene. Poate că o mai mare atenție pentru aceste aspecte s-ar fi cuvenit în lucrarea de față.

Medicii prescriau și rețete sau anumite tratamente,

făceau observații în scris după consultații, ceea ce justifică găsirea unor instrumente de scris și a unor calimări. Interesante sunt și piesele de joc, *latrunculi*, identificate în mormântul nr. 2 din Emerita Augusta, care sugerează activități care țineau de viața privată a fiecărui medic, dincolo de sarcinile sale profesionale. Fără a insista, dorim doar să subliniem că fiecare medic avea preocupări cât se poate de comune în cadrul societății, iar urmașii săi țineau să marcheze statutul profesional, dar, uneori, evidențiau inclusiv plăcerile personale ale vieții defunctului. Acești soldați ai lui Hippocrates aveau slăbiciunile lor care, însă, nu umbreau numeroasele calități de care dădeau dovadă în activitatea lor de vindecare a bolnavilor din orice categorie socială și de orice sex.

Capitolul al patrulea al lucrării, consacrat Farmaceuticii, redă detaliat tot ceea ce s-a putut extrage din izvoarele descoperite în Augusta Emerita relativ la această parte a medicinei antice. Conform științei antice, medicina cuprindea, pe lângă farmaceutică, dietetica și chirurgia. Acum este și locul pentru autoarea acestei lucrări pentru a face câteva referiri punctuale la medicina tradițională romană, în care hotărârile luate de *pater familias* erau decisive în tratarea membrilor familiei sale.

În ceea ce privește prescrierea de medicamente și fabricarea acestora, sursele antice sunt divergente în opinii. Dacă, în general, se consideră că medicul trebuia să cunoască și medicamentele utile în vindecare, precum și procesul de producere, există și surse care acuză anumiți practicieni de ignoranță. Autoarea trece la descrierea recipientelor utilizate în fabricarea și păstrarea medicamentelor, insistând cu detalii pentru fiecare tip de vas, confecționat din sticlă sau ceramică, a plăcilor de amestecare a unguentelor și a prafurilor etc. Privilegiul de a avea vase întregi, descoperite în complexe închise, a dus și la realizarea unor concordanțe utile din punct de vedere cronologic, dar și la completarea inventarului de care un medic beneficia în activitatea lui anexă de producere a medicamentelor. Un subcapitol este consacrat chiar medicamentelor descoperite, în mod absolut spectaculos, în unele din aceste morminte. Aceste medicamente, produse exclusiv pe bază animală, vegetală sau minerală, se aplicau în diverse forme, iar autoarea face o trecere în revistă a mărturiilor antice referitoare la producerea lor, consemnarea în izvoarele literare, terminologia și chiar compoziția lor. Se insistă în special pe *collyrium*, un medicament uzual mai ales pentru bolile oftalmologice și care se regăsește menționat atât în sursele literare, dar și în informațiile epigrafice. Și în Merida, în două dintre mormintele analizate apar urme ale unor prafuri cu rol curativ, probabil din *pastilla*, *catapotia* și *collyria*. Aceste rămășițe sunt analizate detaliat atât din perspectiva structurii lor interne, cu substanțele active aferente, dar și ca modalitate de utilizare. Se conchide că aceste medicamente, care aveau în componență a varietate de minerale și elemente vegetale, puteau avea, unele, o gamă

largă de utilizări sau, altele, erau destinate exclusiv tratamentelor oftalmologice, cum este cazul *collyria*.

Capitolul al V-lea al lucrării, unul foarte scurt, ia în discuție materialele cu posibilă utilizare medicală, găsite în contexte care nu sugerează neapărat apartenența lor la trusa vreunui medic. Este vorba despre anumite sonde, de agrafe sau mici ciocânașe ce puteau fi utilizate în intervenții cu specific medical.

Capitolul al VI-lea este unul de reflecție, așa cum se intitulează și reprezintă locul în care se face analiza amplasării capitalei provinciei Lusitania, Colonia Augusta Emerita, între marile orașe din Imperiul Roman prin prisma reprezentării științei medicale. Se insistă la început pe celelalte branșe ale medicinei antice, respectiv, medicina patriarhală, cea teurgică cu componenta ei sacerdotală, dar se fac referiri și la utilizarea magiei. Doar o scurtă alocuțiune în acest sens vom face relativ la utilizarea expresiei *medicina magico-religioasă*, care, în opinia noastră, este forțată, chiar inexactă. Dacă în mediile științifice elevate ale vremii religia era acceptată ca o alternativă la activitatea medicală rațională, prestată de medici școliți în centre renumite, în schimb, magia era considerată impură și respinsă categoric de profesioniștii în *ars medica*. Alta era situația, ce-i drept, la nivelul maselor. Totuși, din acest motiv, credem că se impune o distincție clară între religie și magie chiar dacă ambele componente au deținut un rol solid în manifestările din epocă. Autoarea constată în continuare că în Colonia Emerita influența religioasă, dovedită prin prisma impactului diverselor divinități asupra medicinei, se bazează pe foarte puține mărturii. Cultul lui Asclepius, chiar dacă nu lipsea, așa cum sugerează unele fragmente de statui descoperite aici, nu era unul foarte bine reprezentat, în ciuda unei activități medicale consistente, așa cum am constatat anterior.

Medicii emeritensi, în schimb, sunt bine reprezentați. Șase din cei nouă câți au fost identificați în Lusitania, provin din capitală, iar acest aspect ne susține aprecierea că este foarte posibil să fi fost organizați în vreun colegiu profesional, așa cum mai sunt atestate pe cuprinsul Imperiului. Interesantă este și varietatea statutelor juridice sub care îi regăsim pe cei șase medici, respectiv trei cetățeni, doi liberi și un sclav. Este o bună oportunitate pentru Ana Maria Bejarano Osorio de a trece în revistă principalele etape din evoluția legislativă romană care a favorizat obținerea cetățeniei de către această castă profesională, alături de alte numeroase privilegii. Plecând de la Augustus, la Vespasian și apoi la împărații Antonini, aproape fiecare împărat a conștientizat importanța educării unor oameni care să aibă grijă de sănătatea supușilor Imperiului, dar și a familiei imperiale.

Pentru Augusta Emerita, conform normativelor stabilite de Antonius Pius pentru evitarea sutragerii unor falși medici de la plata obligațiilor financiare, numărul maxim admis de medici angajați de comunitate ar fi fost

între 7 și 10.

Un alt aspect atractiv pentru o discuție detaliată privește modul în care își desfășurau viața acești medici, ce loc și ce rol aveau în societate. Relativ la condiția socio-economică, se face referire la tipul și bogăția mormintelor și a pietrelor funerare identificate dar, de multe ori, aceste mărturii apar ca evident subiective. Se știe prea bine că, de obicei, condiția unui defunct se cântărește și în funcție de caracteristicile familiei sale, dar și de obiceiurile locului. Sunt evocate, în același context, bogăția și varietatea instrumentarului medical ce are menirea de a sintetiza activitatea profesională a defuncților și care reprezintă, într-adevăr, un bun indiciu pentru situația economică optimă a medicilor regăsiți în aceste morminte. Multe dintre obiectele descoperite sunt de producție locală, ceea ce nu le scade din valoare, ci chiar poate constitui un argument suplimentar pentru ipoteza că în acest centru se produceau inclusiv instrumente și vase cu utilizare medicală. Dintre acestea, autoarea face referire și la piesele specifice Hispaniei, anumite casete, disectoare, chiar unele bisturie etc., care ar fi putut fi rezultatul adaptării unor instrumente preromane la noile realități medicale. Autoarea, însă, ia în calcul și dezvoltarea unei rețele de relații comerciale cu alte provincii de unde ar fi putut proveni aceste piese, cum este Gallia sau Germania.

Un alt aspect discutat în această secțiune este cel despre pregătirea profesională a acestor medici. Se cunoaște din sursele antice că existau mai multe etape de parcurs pentru un medic, de la documentarea propriuzisă, la călătoriile de studiu, la experiențele practice pe care le desfășura, discuțiile cu măștri ai domeniului în diverse centre specializate etc. Școlile medicale celebre din Asia Mică, în special, erau un adevărat focar de răspândire a cunoașterii medicale. Prin nucleul de medici descoperit în Augusta Emerita, dar și din alte surse ale vremii se înaintează ideea că inclusiv aici ar fi putut funcționa o școală medicală. Totuși, argumentele prezentate, chiar dacă destul de serioase, nu sunt decât ipotetice și ar trebui confirmate ulterior.

Locul de desfășurare a activităților strict medicale este pus în discuție în acest capitol. Se știe deja că medicii practicau, de obicei, fie la reședința bolnavului, fie în cabinete amenajate, *tabernae medicinae*, unde medicul

avea tot mobilierul necesar, materiale de documentare, precum și instrumentarul folosit la consultații și intervenții. Ca o clasificare a aparatului medical este agreată împărțirea clasică ce se regăsește în istoriografia de specialitate, cu medicii publici, generaliști sau specialiști, medicii privați, dar și cei care slujeau pe lângă teatre, băi publice, competiții sportive, reprezentații publice etc. Nu se insistă suficient de mult, credem noi, pe ceilalți membri ai aparatului medical, ajutoarele de medici, moașele sau chiar pe femeile medic care se pare că nu erau foarte multe în Imperiu, dar dețineau totuși o poziție însemnată printre practicantii acestei meserii.

Fără a avea un capitol special pentru concluzii, se conchide că pentru Augusta Emerita, secolele I-II p. Chr. au constituit o perioadă de maximă reprezentare a acestei profesii, foarte dificile, dar atât de importante în orice societate umană. Cu urarea de sănătate pe care autoarea o adresează tuturor, se încheie această lucrare de calitate și cu o utilitate incontestabilă pentru specialiștii în istoria medicinei antice, dar și pentru orice individ care vrea sa iasă din ignoranță.

La final sunt redată bibliografia și câteva anexe dintre care reține atenția anexa 1 unde sunt detaliate analizele chimice pe substanțele farmaceutice descoperite într-o cutie din necropola emeritensă. Anexa 2 redă, pe mominte, dar și pe categorii de materiale, inventarele funerare din complexe cercetate, pentru ca în anexa 3 să fie descrise inscripțiile care fac referire la medicii din localitate.

Remarcăm că lucrarea este substanțial ajutată de hărți, planșe cu desene, fotografii, reproduceri stilizate sau fidele ale obiectelor, izvoarelor relevante și ale unor artefacte utilizate ca exemple din alte părți ale lumii romane.

Coloritul cărții, atât cel sugerat de textul scris, dar mai ales al imaginilor ilustrate conferă cărții *La medicina en la Colonia Augusta Emerita*, a cercetătoarei spaniole Ana Maria Bejarano Osorio, o plăcere suplimentară pentru lectură și meditație. Nu putem decât să ne dorim ca astfel de cercetări ale unor subiecte care se pretează, ce-i drept, la o abordare spectaculoasă, extrem de atractivă, să le regăsim mai des în mediul științific european.

Dan Aparaschivei

CORIOLAN HORAȚIU OPREANU, VLAD ANDREI LĂZĂRESCU,
A Roman Frontier Marketplace at Porolissum in the Light of Numismatic Evidence, Ed. Mega, Caiete Silvane, Cluj – Napoca, Zalău, 2015, 162 p. (cu 34 figuri, 4 tabele și 32 planșe).

Începând cu anul 2015, Editura Mega în colaborare cu editura "Caiete Silvane" ne-a pus la dispoziție lucrarea intitulată *Porolissum-piață romană frontalieră în lumina descoperirilor numismatice*. Studiul s-a bucurat de

finanțarea oferită printr-un grant de către Autoritatea Națională Română pentru Cercetare Științifică în cadrul proiectului nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0158.

Structura lucrării este una inedită în comparație cu alte studii de profil din România, aceasta deschizându-se cu o listă a figurilor (p. 6), una a tabelor (p. 8) și o alta a planșelor (p. 9). Urmează apoi o listă a autorilor și colaboratorilor, în mare parte profesori și cercetători recunoscuți în mediul academic care provin de la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Institutul de

Arheologie și Istorie a Artei Cluj–Napoca, precum și de la Muzeul de Istorie și Artă Zalău (p. 11). De asemenea, un rol important în susținerea acestui demers științific l-a avut și Consiliul Județean Sălaj, care a conștientizat importanța valorificării moștenirii culturale și istorice care poate aduce importante beneficii economice comunității locale.

Mulțumiri sunt adresate în mod special prof. Alexander Bursche de la Institutul de Arheologie al Universității din Varșovia (p. 13), care a pus la dispoziția autorilor lucrării contribuțiile sale personale privitoare la descoperirile numismatice antice din lumea barbară.

Sumarul volumului este următorul: 1. Introducere (p. 17-20), care este precedată de un *Corpus Limitis Imperii Romani* (p. 14); 2. Noua strategie a lui Hadrian la nord de Dunăre. Frontiera de nord a Daciei Porolissensis (p. 21-27); 3. Contacte comerciale romano-barbare și apariția zonelor de interacțiune (p. 28-39); 4. Analiza noilor descoperiri monetare (p. 40-62); 5. Importanța economică a Porolissum-ului în lumina noilor cercetări (p. 63-71); 6. Comentarii numismatice și istorice (p. 72-77); 7. Catalogul monedelor (p. 78-133); Anexa 1. Analiza monedei nr. 129. Abordare tehnică (p. 134-135); Anexa 2. Despre proveniența fragmentelor de chihlimbar brut de la Porolissum (p. 136-139); Bibliografie (p. 140-162).

Atenția de care se bucură și astăzi vechea așezare romană de la Porolissum este pe deplin justificată dacă avem în vedere faptul, că în Antichitate ea a constituit unul dintre cele mai importante avanposturi de la frontiera de nord a Daciei. De altfel, importanța militară a zonei a determinat autoritățile romane să stabilească aici cartierul general al celui mai important sector de apărare aflat la extremitatea nordică a provinciei Dacia. Ulterior importanța așezării se regăsește și în numele dat de împăratul Hadrian noii provincii create aici, și anume Dacia Porolissensis.

Faptul că centrul de la Porolissum a avut un rol economic ridicat este un lucru deja documentat, mai ales că drumul roman care lega centrele urbane și militare din Dacia cu Dunărea ajungea până aici. Se pare că acest drum se continua în lumea barbară după ce în prealabil străbătea

punctul vamal descoperit pe cale arheologică la Porolissum. De altfel, importanța economică și comercială a Porolissumului este întărită și de prezența materialului ceramic de lux și al celui numismatic descoperit aici.

Pe baza noilor cercetări întreprinse autorii studiului consideră că, acele comunități barbare care locuiau la aproximativ 10-15 km de frontiera romană practicau o economie monetară limitată și utilizau emisiunile romane pentru comerț în cadrul piețelor frontaliere. Totodată, autorii evidențiază importanța zonei frontaliere ca fiind una în care interesele economice ale celor două lumi (romană și barbară) se suprapuneau. În acest context, frontiera romană nu mai reprezenta o barieră ci, dimpotrivă, o zonă de integrare economică.

Nu întâmplător s-a avansat ideea potrivit căreia la Porolissum, în punctul „*Sub Ferice*”, funcționa o piață frontieră exonerată de taxe vamale, unde printre mărfurile comercializate de barbari se puteau număra vite, poate și sclavi. Aceasta manieră de desfășurare a schimburilor comerciale dintre romani și barbari avea să conducă și la influența exercitată asupra așezărilor barbare, în sensul însușirii elementelor de cultură materială romană (un exemplu îl constituie producerea de către barbari a ceramicii romane ștampilate).

Ca o concluzie generală, autorii lucrării *A Roman Frontier Marketplace At Porolissum in the Light of Numismatic Evidence* pun accentul pe rolul jucat de piața frontieră de la Porolissum în prefacerile care vor marca evoluția ulterioară a lumii barbare în sensul modernizării treptate a acesteia sub impactul civilizator roman.

Documentarea serioasă, analiza bună a materialului numismatic, observațiile pertinente, bibliografia generoasă și anexele întocmite atent (planșe, hărți etc.) ne impun să considerăm o apariție binevenită studiul pe care îl recenzăm. De altfel, lucrarea de față reprezintă doar o parte din cercetarea întreprinsă în situl de la Porolissum, demers pe care autorii vor căuta să-l concretizeze în viitor sub forma unor studii monografice, care să prezinte comunității științifice rezultatele cercetării.

Tiberius D. Părpauță, Alina Bârlădeanu

SEVER-PETRU BOȚAN,
Vase de sticlă în spațiul dintre Carpați și Prut
(secolele II a.Chr. – II p.Chr.), Editura Mega,
Cluj-Napoca, 2015, ISBN 978-606-543-593-3,
363 p., 65 planșe.

Cartea care face obiectul prezentării de față a apărut în colecția *Pontica et Mediterranea*, fiind cel de-al patrulea volum din serie, care are la bază teza de doctorat a domnului Sever-Petru Boțan susținută la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în anul 2013.

Lucrarea debutează cu *Cuvânt înainte* (p. 5-6) semnat de către prof. dr. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba și CS I dr. Costel Chiriac, care reliefează punctele forte ale cărții precum și importanța apariției acesteia, în condițiile în care, *acesta este prima lucrare de acest gen din literatura de specialitate din România*. În continuarea acestuia găsim *Cuprinsul* cărții (p. 7-13), atât în limba română, cât și în limba engleză, lucru meritoriu întrucât traducerea acestuia într-o limbă de circulație internațională facilitează rapid accesul la informațiile din text. În secțiunea *Notă privind abrevierile* (p. 14) domnul

Sever-Petru Boțan menționează că pentru abrevierile autorilor greci și latini s-a folosit LSJ¹ și OLD², celelalte fiind incluse în *Lista Abrevierilor* de la pagina 239.

Introducerea (p. 15-24 în limba română și p. 25-33 în limba engleză) este structurată în trei părți după cum urmează 1. *Istoricul cercetării* (p. 15-21 și p. 25-30) în care autorul discută principalele contribuții din domeniul sticlăriei antice apărute în vestul Europei cât și cele din estul continentului (Rusia, Bulgaria, România) etc. Partea a doua a introducerii (p. 21-23 și p. 30-31) este dedicată discuțiilor privind structura lucrării pentru ca în finalul acesteia să găsim, mulțumirile (p. 23-24 și p. 32-33) adresate tuturor celor care au contribuit ori au sprijinit apariția acestei cărți.

Primul capitol al cărții denumit *Ars vitraria experimentalis. Sticla între artă și meșteșug* (p. 35-69) este împărțit în șapte subunități în care autorul urmărește evoluția industriei vitrice de la începuturile sale, în Mesopotamia – secolul XV a.Chr., până la *industrializarea* acesteia în secolul I p.Chr. În urma acestei excursii documentare Sever-Petru Boțan observă că vesela de sticlă a evoluat și s-a adaptat în funcție de nevoile și gusturile epocilor. Tot în acest context al evoluției formelor vitrice, autorul discută, pe scurt, formele vaselor ceramice și cele torentice ale căror influențe se regăsesc în repertoriul produselor din sticlă. Pentru a realiza o imagine cât mai completă asupra evoluției vaselor din sticlă autorul recurge la informațiile oferite de autorii antici, care sunt bogate și reușesc să surprindă notarietatea de care acestea s-au bucurat în epocă.

Cea de a doua diviziune a lucrării intitulată, *Așezările dacice est-carpătice și raporturile lor cu lumea greco-romană din secolul al II-lea a.Chr. până în secolul II p.Chr.* (p. 71-96), este împărțită în trei subdiviziuni în care autorul recurge la o scurtă trecere în revistă a cadrului istoric al arealului avut în discuție, pentru ca mai apoi să analizeze dezvoltarea davelor de pe valea Siretului, în contextul expansiunii romane la Dunărea de Jos. În ultimul subcapitol Sever-Petru Boțan discută importurile romane din așezările dacice de la est de Carpați, întrucât numai în acest context pot fi înțelese legăturile comerciale ale unui teritoriu și nu în ultimul rând a puterii de absorbție a acestor produse, care într-un final au creat cadrul propice procesului de romanizare ce a urmat. După cum observa și V. Pârvan, cu aproape un secol înainte, produsele lumii romane și negustorii au precedat cucerirea romană a teritoriul Daciei.

Capitolul trei denumit *Vasele de sticlă elenistice și romane descoperite în arealul est-carpatic* (p. 97-151) este, după cum afirmă și autorul, esența lucrării deoarece acesta conține tipologia și distribuția vaselor de sticlă edite și marea majoritate inedite, descoperite în arealul est-carpatic. Acesta a fost împărțit în două

subcapitole după cum urmează 1. *Tipologia pieselor vitrice din așezările dacice est-carpătice*, subdiviziune ce este destinată discuțiilor privind tipologia și funcționalitatea vaselor de sticlă. Alte aspecte avute în vedere de autor sunt de ordin tehnologic, datare și răspândirea recipientelor. Sever-Petru Boțan a indentificat 21 de tipuri de vase la care se adaugă piese de joc, baghete de sticlă și o ultimă categorie a vaselor neidentificate sau cu o datare incertă. Cea de-a doua subunitate, *Considerații asupra pieselor vitrice din așezările dacice est-carpătice*, cuprinde considerații generale desprinse din analiza veselei de sticlă din spațiul avut în discuție. O latură meritorie a acestui subcapitol rezidă din elaborarea graficelor care remarcă ponderea veselei de sticlă pentru fiecare sit în parte, precum și urmărirea dinamicii anumitor categorii de recipiente. În sprijinul acestei afirmații din urmă autorul extinde discuția pe zone mai mari, în special zona nord-pontică, acolo unde descoperirile sunt similare. O concluzie demonstrată de autor și care trezește interes este aceea că piesele vitrice ajungeau în arealul est-carpatic fie pe calea apei, fie pe uscat prin intermediul sarmaților, iar apoi spre marile centre administrative și politice de pe Siret.

Cea de a IV – a diviziune a lucrării este intitulată *Catalogul pieselor vitrice din așezările dacice est-carpătice*, (p. 153-231) și cuprinde întreg materialul documentar ce stă la baza acestei cărți. Acest capitol păstrează formatul celui anterior, pentru a da o notă de unitate cărții, în care se urmărește clasificarea tipologico-funcțională a pieselor de sticlă. Urmărind criteriul funcționalității autorul împarte piesele vitrice în vase de masă, băut, de depozitare și transport și vase de toaletă. Exemplele din *Catalog* sunt prezentate în funcție de locul descoperii, iar pentru fiecare piesă în parte autorul ne oferă informații privind datarea, tehnica de producție și trimeri la cataloagele de specialitate.

Ultimul capitol al cărții *Observații finale* (p. 233-237) discută tipologia și cronologia vaselor de sticlă, lucru care oferă posibilitatea autorului să formuleze o serie de concluzii privitoare la circulația materialului vitric descoperit în arealul est-carpatic. Dava de la Poiana deține ponderea cea mai însemnată de vase de sticlă, lot ce se aseamănă cu materialul vitric descoperit la Răcătău, în timp ce descoperirile de la Barboși și Brad au o pondere mai scăzută, atât numeric cât și tipologic. Un caz aparte îl reprezintă așezarea de la Bâtca Doamnei unde a fost identificat un singur exemplar vitric, care provine de la un alabastron.

La finalul lucrării găsim o bogată listă bibliografică (p. 245-263) care face dovada unui nivel ridicat de documentare științifică a autorului. Cartea se încheie cu un *tabel sinoptic* (p. 265-274), ce

¹ H. H., Lidell, R. Scott, H. S., Jones, *A Greek-English Lexicon*.

² P. G. W., Glare, *Oxford Latin Dictionary*.

sintetizează principalele repere tipologice și cronologice ale vaselor de sticlă, urmat de un *glosar de termeni* (p. 275-276) atât în limba română, cât și în limba engleză, care ajută cititorul să înțeleagă mai ușor noțiunile specifice sticlăriei. Cartea se încheie cu un *Summary* (p. 277-280) în limba engleză care are rolul de a prezenta într-o formă sintetizată rezultatele expuse pe parcursul lucrării, continuat de *List of illustrations* (p. 281-285). *Ilustrațiile* sunt expuse la p. 289-354, acestea sunt de o calitate grafică ridicată fiind reprezentate atât sub formă grafică, cât și poze.

LAVINIA GRUMEZA,
Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st –
Early 5th Centuries AD), Cluj-Napoca: Editura
Mega, 2014, 413 p. (inclusiv 113 planșe)*.

Specialiștii preocupați de arheologia provincial-romană (römische Provinzialarchäologie) cunosc foarte bine importanța celebrului „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum”, mai cu seamă cele șapte volume referitoare la Germania, publicate între 1994 și 2009 sub egida Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt am Main. *Corpora* asemănătoare au fost publicate și de arheologii polonezi, lituanieni și maghiari¹. Chiar dacă apariția unui asemenea *opus* pentru România încă mai rămâne un deziderat, cartea pe care o propunem acum atenției, în limitele de spațiu admise unei recenzii, ne face să sperăm că generația Laviniei Grumeza ar avea toate șansele să valorifice la cel mai bun nivel internațional, sub forma unui corpus împărțit pe mai multe volume, materialul de import roman descoperit pe teritoriul României, material deja publicat sub o formă sau alta sau care încă mai rămâne inedit în depozitele și colecțiile muzeelor sau a altor instituții de profil. Dar până să apară, cândva, acele volume omologabile drept „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Rumänien“, monografiile precum cea de față pot fi considerate ca pași preliminari importanți în valorificarea coerentă, sistematică și exhaustivă a datelor arheologice relevante pentru reconstituirea modului de viață al unor populații din „barbaricum-ul european românesc” aflate

Apreciem prezența *Indici*-lor de la paginile 355-363, indispensabili oricărei lucrări științifice.

Apreciem cartea domnului Sever-Petru Boțan ca fiind una deosebit de utilă și binevenită pentru cercetătorii care se ocupă de studiul sticlăriei antice întrucât aceasta completează lipsa lucrărilor din acest domeniu. În încheiere, ne exprimăm convingerea că această carte va deveni în scurt timp un important instrument de lucru pentru cercetătorii care se ocupă de studierea vaselor de sticlă din zona est-carpatică și bazinul Pontic.

Ana Honcu

de-a lungul timpului în grade diferite de interferență cu lumea romană.

Cartea „Sarmatian Cemeteries from Banat ...”, apărută într-o ținută grafică elegantă la prestigioasa editură Mega, propune pentru prima dată o viziune de ansamblu de o asemenea anvergură asupra vestigiilor sarmatice de pe teritoriul de astăzi al Banatului. Demersul de cercetare a fost structurat în șapte capitole, precedate de câteva rânduri de mulțumire, succedate de bibliografie și ilustrații. În continuare, propunem o discuție succintă asupra fiecărui capitol în parte, după care vom reveni cu unele observații pe ansamblul lucrării.

I. Introduction (p. 9-13).

Sunt prezentate limitele cronologice și geografice ale cercetării asumate, obiectivele acesteia și este discutată, laconic dar explicit, structura lucrării pe capitole. În perfectă cunoștință de cauză că evoluția lumii sarmatice nu a urmat un traseu linear, fiind vorba de istoria mai multor culturi pe parcursul a mai bine de un mileniu, autoarea atrage atenția asupra grupurilor de sarmați stabiliți în valuri succesive, începând cu sfârșitul secolului I p. Chr., în Câmpia Ungară și în spațiul care din secolul al XVIII-lea avea să fie definit drept Banat, intrat în componența a trei state – România, Serbia și Ungaria. Fragmentarea modernă a teritoriului a implicat nu doar un grad sporit de dispersare a materialului descoperit în urma cercetărilor de teren, dar a impus și diferențe de la o școală arheologică la alta. Un cititor mai grăbit s-ar putea aștepta aici la o discuție mai amplă privind contribuția fiecăreia dintre școlile implicate sau a unor predecesori ale

* Recenzie elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

¹ Fără a mai intra în detalii bibliografice, să ne fie permis a prelua aici doar un citat de pe site-ul Institutului Arheologic German (<https://www.dainst.org/projekt/-/project-display/31796>): „Das multinationale Editionsprogramm ‘Corpus der Römischen Funde im Barbaricum’ erfasst in den Ländern zwischen Nordsee und Schwarzem Meer, Ostsee und römischer Reichsgrenze alle römischen Funde aus dem Barbaricum erstmals vollständig und nicht selektiv nach Fundgattungen. Das Projekt geht auf eine gemeinsame Initiative des Zentralinstituts für Alte Geschichte und

Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR und der Akademieinstitute in Warschau, Prag, Brno und Nitra zurück und wird seit 1991 von der RGK federführend betrieben. (...) In Polen, Ungarn und Litauen sind ebenfalls Lieferungen publiziert worden; in Rumänien, Moldawien sowie Schottland werden gegenwärtig Funde nach dem Corpus-Schema erfasst. Regionale Aufarbeitungen einzelner Sachgruppen in Anlehnung an das Corpus oder Zusammenstellungen des bereits veröffentlichten Fundgutes liegen aus Böhmen, Mähren, der Slowakei und Rumänien vor. Es ist vorgesehen, den Quellenbestand der Corpus-Lieferungen in einer online-Datenbank bereitzustellen und zu aktualisieren“.

căror publicații au impus jaloane orizontului istoriografic, dar atragem atenția că istoricului cercetării îi este dedicat un capitol distinct, asupra căruia vom insista ceva mai jos. Deocamdată însă, mai reținem încă din partea introductivă gradul mare de noutate al cercetării și efortul demn de toată admirația de a prelucra sistematic nu mai puțin de 147 necropole și 540 de morminte, pe baza analizei cărora autoarea își propune să reconstituie riturile și ritualurile funerare, dincolo de care – pe parcursul a peste 400 de ani – se întrezărește modul de viață al unor conglomerate etnice intrate în literatura de specialitate, pe filiera tradiției antice, sub numele generic de sarmați.

II. *Chronology and the Issue of the Sarmatian's Advance in Banat* (p. 15-25).

Etapele prezenței sarmaților pe teritoriul de astăzi al Banatului, anunțate rezumativ încă de la începutul capitolului, ar corespunde în bună măsură schemei cronologice propuse de A. Vaday pentru un areal mai vast².

Perioada sarmată timpurie (*early Sarmatian period*) coincide cu pătrunderea și începuturile sedentarizării nomazilor iranieni din ținuturile nord-vest pontice. Sunt trecute în revistă principalele etape ale disputei istoriografice, la care au participat îndeosebi specialiști maghiari și români, privitor la sosirea sarmaților în Marea Câmpie Ungară, respectiv în Banatul de astăzi³. Dificultatea pleacă de la contradicția aparentă între mărturiile literare, care permit postularea unui *terminus post quem* odată cu anii '20 p. Chr., și primele vestigii arheologice, sensibil mai târzii. Reținem observația importantă (p. 16) că din punct de vedere arheologic așezările sarmatice sunt total necunoscute între jumătatea secolului I și prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. Aceasta s-ar putea datora, într-adevăr, modului de viață nomad și seminomad al migratorilor din primul val, ceea ce ar relativiza aparenta disonanță dintre tradiția antică și evidența arheologică. O pătrundere sarmatică la Dunărea de Jos și în Dobrogea, cel puțin sub forma unor raiduri de jaf, ar data încă din epoca lui Augustus, în măsura în care viersurile din exil ale lui Ovidiu ar putea fi corelate realităților istorice. Ca atare, izvoarele literare ar putea reține și o dată mai timpurie, în care pătrunderea nomazilor iranieni nord-pontici încă nu lasă urme arheologice suficient de explicite. După menționarea

opiniilor diferite formulate de predecesori și pe baza descoperirilor timpurii, L. Grumeza se pronunță pentru începutul migrației sarmatice în partea de nord a Câmpiei Ungare către jumătatea secolului I, dar atrage atenția că pe teritoriul actual al Banatului evidența arheologică pledează, deocamdată, pentru o dată către sfârșitul secolului I/începutul secolului al II-lea p. Chr. Tabelul sintetic de la p. 20 ne apare ca o idee excelentă pentru o recapitulare lesnicioasă a principalelor opinii exprimate de-a lungul timpului în orizonturile istoriografice ungurese și românesce privitor la pătrunderea sarmaților în zona supusă cercetării.

Perioada sarmatică mijlocie (*mid Sarmatian period*) este definită preponderent de episodul războaielor marcomanice, care au cauzat nu doar o intensificare a relațiilor comerciale și de altă natură între grupurile sarmatice din Câmpia Ungară cu lumea romană și cu populații aflate *extra fines Imperii*, dar au determinat și reorientarea politicii romane față de „barbari”, cărora li se permite așezarea în teritoriile romane. Inovații similare constatate în ceea ce privește ritul și ritualul funerar, ca și inventarul funerar din morminte documentate în câmpia Tisei și în stepa Bugeacului i-au determinat pe unii specialiști să se gândească la un nou val migrator, spre sud și vest, plecat din zona de silvostepă de pe Nistru mijlociu și superior⁴.

Perioada sarmatică târzie ar avea ca borne cronologice părăsirea Aureliană a Daciei și începutul secolului al V-lea. Independența economică a „barbarilor” ar fi determinat o creștere a producției ceramice locale, pe fondul unei descreșteri a circulației monetare, dar raporturile cu provinciile romane sud-dunărene au rămas importante. Practicile funerare denotă continuitate prin raportare la perioadele anterioare, dar suportă și destule inovații, datorate mai cu seamă contactelor cu purtătorii culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Totodată, extinderea stăpânirii hunice se face resimțită printr-o prezență sporită a armelor, inclusiv în complexele sarmatice. Cunoașterea temeinică a literaturii de specialitate, de care face dovadă autoarea, este dublată de o expunere antrenantă și convingătoare în ceea ce privește tradiția și inovațiile legate de forma mormintelor, poziția scheletelor, inventarul funerar, etc.

² A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Budapesta, 1989, p. 205-210.

³ În literatura maghiară, A. Alföldi a susținut, în repetate rânduri, că teritoriul dintre Mureș, Tisa și Dunăre nu ar fi făcut parte din Dacia romană, ci ar fi fost stăpânit încă de la sfârșitul secolului I p. Chr. de ramura iazygă a sarmaților. C. Daicoviciu a încercat să combată această afirmație printr-o serie de recenzii și articole, concluzionând că iazygii ar fi pătruns în Banat doar în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr., mai exact după retragerea Aureliană. Ipoteza „marii provincii romane Dacia”, lansată de C. Daicoviciu, avea să influențeze toate cercetările ulterioare din România despre teritoriul de astăzi al Banatului în secolele II-IV p. Chr. Legat de această dispută istoriografică, să ne fie permis a cita aici doar A. Alföldi, *Die Roxolanen in der*

Walachei, în: M. Wegner (ed.), *Bericht über der VI. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 21.-26. August 1939*, Berlin, 1940, p. 528-538; C. Daicoviciu, *Bănatul și iazygii*, în: *Apulum*, 1 (1939-1942), 1942, p. 98-109; C. Daicoviciu, *Compte rendu: A. Alföldi „Die Roxolanen in der Walachei” (Vortrag, gehalten auf dem 6. Internationalen Kongress für Archäologie in Berlin, 1939, Bericht, S. 528-538)*, în: *Dacia*, 7-8, 1941, p. 459-463.

⁴ Ipoteză susținută mai recent (cu trimiteri la literatura anterioară) de A. N. Dzigovskij, *Sarmaty*, în: I. B. Brijako – T. L. Samojlova (ed.), *Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (k 95-letiju Nacional'noj akademii nauk Ukrainy)*, Odessa, 2013, p. 597-630 (aici p. 622).

III. *State of research and the Issue of Assigning 1st-5th Century Finds on the Territory of Banat* (p. 27-35).

Istoricul cercetării este rezultatul unei analize atente, pe deplin *sine ira et studio*, a contribuției fiecăreia dintre cele trei școli mai importante la studierea antichităților sarmatice de pe teritoriul actual al Banatului – ungară, sârbă și română. Apar reliefate numele de referință, conceptele postulate într-o epocă sau alta, atrăgându-se atenția și asupra unor distorsiuni istoriografice provocate de ingerința politicului în domeniul arheologiei. Autoarea nu se limitează la o simplă expunere, dar emite judecăți de valoare proprii cât se poate de pertinente, compară judicios rezultatele diferite obținute de predecesori, ilustrează expunerea prin câteva tabele și hărți inspirate a se. Remarcăm în mod aparte tabelul de la p. 34, din care rezultă cu multă claritate stadiul cercetării și interpretările propuse de-a lungul timpului de reprezentanți ai celor trei istoriografii amintite mai sus. Poate că ar fi trebuit să fie menționat *expressis verbis* faptul că cercetători din afara Ungariei, Serbiei și României practic nu s-au ocupat de vestigiile sarmatice de pe teritoriul actual al Banatului, dar o atare doleanță nu împiedică nicidecum cea mai recentă și mai complexă discuție legată de istoricul cercetării aferent problematicii abordate.

IV. *Funerary Rite and Rituals* (p. 37-53).

Prima parte a subcapitolului dedicat ritului și ritualurilor funerare se referă la distribuția geografică și la structura necropolelor. Sunt analizate judicios cercetările predecesorilor, mai cu seamă a specialiștilor maghiari precum M. Párducz, A. Vaday, V. Kulcsár, E. Istvánovits ș.a., relevanța discursului fiind sporită de experiența proprie de teren prilejuită de participarea la mai multe săpături de salvare, cum ar fi cele determinate de lucrările la autostrada Timișoara-Arad, desfășurate în 2010. Autoarea distinge mai multe grupuri de morminte în cadrul aceleiași necropole (de exemplu, cele de la Giarmata – sit 10). Particularitățile privesc forma mormintelor, felul cum sunt acestea grupate prin raportare la înmormântarea centrală⁵, poziția scheletelor, inventarul funerar. Relevanța expunerii este sporită de trimiterea frecventă la planșe de bună calitate. Apreciem și prudența autoarei în formularea unor concluzii în situații discutabile, cum ar fi, de exemplu, mormântul atipic descoperit la Vrâniuț, în județul Caraș-Severin (p. 39, cu nr. 136 la p. 268 și pl. 80/8 la p. 380). Dacă unii predecesori au văzut aici un mormânt de inhumație tipic mediului dacic sau o influență greco-barbară (sic) dinspre

zona nord-pontică, lipsa analizelor antropologice sau a informațiilor suplimentare asupra inventarului o determină pe L. Grumeza să constate doar că acest ritual funerar nu este specific vreunei comunități sarmatice, amintind de un ritual dacic în cadrul căruia ar fi fost folosit un vas tipic sarmatic cu funcționalitate de urnă funerară.

În subcapitolul al doilea atenția se concentrează asupra necropolelor tumulare. De fapt, deficiențele cercetărilor de teren ar permite să vorbim deocamdată doar de morminte tumulare⁶, care conțin ceramică specifică perioadei sarmatice, dar a căror atribuire sarmaților ar putea fi postulată doar dacă ținem cont și de practicile anterioare întâlnite în ținuturile de la est de Carpați. Datele referitoare la dimensiunile și orientarea mormintelor, numărul defuncțiilor și componența inventarului funerar au fost preluate după carnetul de săpătură întocmit de Gy. Kisléghi Nagy, valorificat și în publicații anterioare⁷.

După un scurt subcapitol privitor la dimensiunile și forma gropilor mormintelor⁸, se insistă mai mult asupra felului în care mormintele erau pregătite pentru înmormântarea decedatului. Deși datele în acest sens sunt puține în literatura de specialitate, autoarea sintetizează cu multă acribie, inclusiv sub forma unor tabele sintetice, elementele ritului funerar – urme de ardere, de purificare, depuneri de cărbune, particularități în componența inventarului funerar sau în modalitatea de așezare a scheletelor.

Poziția și orientarea defuncțiilor are la bază prima clasificare propusă de M. Párducz în anii '30 ai secolului trecut. Două decenii mai târziu, același autor avea să-și nuanțeze schema celor trei grupuri împărțite în mai multe subgrupuri. Metoda de cercetare și gruparea pe criterii etnice propuse de savantul maghiar fiind considerate acum depășite, L. Grumeza cataloghează datele referitoare la poziția scheletului și orientarea mormintelor atestate în zona Banatului cu precizarea similitudinilor și a diferențelor față de restul descoperirilor din Marea Câmpie Ungară. Orientarea sudică, care pe teritoriul Banatului de astăzi se observă odată cu sfârșitul secolului I sau începutul secolului al II-lea p. Chr., ar fi tipică perioadei sarmatice mijlocii, menținându-se în perioada târzie. Predomină orientarea sud-nord a mormintelor, dar se întâlnesc și „deviații”, datorate eventual unui statut social distinct, apartenenței etnice diferite sau unor superstiții. În tabelul de la p. 49 au fost catalogate necropolele cu morminte orientate S-N, inclusiv

funerar.

⁵ Vezi E. Gáll, D. Tănase, D. Ciobotaru, *Kisléghi Nagy Gyula – Archaológiai Napló, Szeged – Timișoara, 2010*.

⁶ La p. 42, autoarea precizează că pentru cele 540 de morminte plane analizate datele privind dimensiunile și forma gropilor sunt cunoscute în mai puțin de jumătate dintre cazuri; pentru mormintele tumulare informațiile referitoare la gropi lipsesc în întregime.

⁵ Noi am prefera să legăm un asemenea mormânt principal mai degrabă de șeful clanului (sau de cineva din familia acestuia) decât de pater familias, dar înțelegem că această sintagmă alternativă, folosită la p. 37, a fost preluată după V. Kulcsár.

⁶ La p. 40, L. Grumeza precizează că ar fi fost documentate până acum doar 11 morminte tumulare pe teritoriul Banatului. În n. 273, la aceeași pagină, sunt menționate opinii anterioare legate de posibile necropole tumulare sarmatice, dar lipsa săpăturilor sistematice nu ar permite definirea trăsăturilor tipului

„deviațiile” de orientare, și datările – acolo unde stabilirea datei a fost posibilă. Orientarea nordică a defunctului este mai rar întâlnită (29% din totalul mormintelor analizate pentru zona Banatului), iar orientările estică și vestică sunt atestate doar cu titlu de excepție. Toate datele au fost sistematizate atent sub forma unor tabele, la a căror alcătuire s-a ținut cont nu doar de orientare și datare, ci și de componența inventarului funerar sau de prezența oaselor de animale (cal sau câine).

În ultimul subcapitol sunt discutate ofrandele funerare/animalele sacrificate, documentate în șase contexte funerare, sintetizate sub forma unui tabel la p. 52. Nici de această dată nu lipsesc apropierea de situația constatată în arealul Marii Câmpii Ungare sau în cazul mormintelor sarmatice de la est de Carpați. Autoarea consideră posibil ca tradiția sacrificării unor animale (cum ar fi câinii) să reprezinte o moștenire a civilizațiilor La Tène sau dacică⁹.

V. *Funerary Furniture* (p. 55-140).

Cel mai amplu capitol, referindu-ne la partea de comentarii la catalogul descoperirilor, se referă la inventarul funerar. Prezentarea descoperirilor, cât se poate de bogate și variate, este structurată în nu mai puțin de șapte subcapitole, divizate la rândul-le în mai multe puncte. O prezentare amănunțită a tuturor aspectelor abordate nu numai că ar putea duce prea departe față de scopul pe care ni l-am propus, dar ar putea depăși pe alocuri limitele competenței noastre. Ca atare, să ne fie permise doar câteva considerații, în ordinea categoriilor de piese analizate.

Printre obiectele de podoabă și vestimentație se numără trei tipuri de cercei, șase tipuri de coliere de metal, nouă tipuri de fibule, șase tipuri de brățări de metal, inele de bronz, pandantive din diferite metale și sub diferite forme, patru tipuri de cataramă, inele de centură și verigi, aplice și numeroase tipuri de mărgelă – monocrome, policrome și din diferite materiale. Analiza și sistematizarea unor descoperiri atât de bogate și de variate a presupus un volum de muncă enorm pentru o clasificare și ilustrare adecvată, la găsirea analogiilor și decelarea influențelor dinspre alte zone geografice și spații culturale. În unele situații, cum ar fi de exemplu supoziția că varianta din aur a cerceilor de la tipul al II-lea (p. 56) ar fi putut fi produsă în zona Olbia – Chersones, ne-am fi așteptat la un plus de argumentație, dar autoarea face de fiecare dată trimiteri exacte la literatura de specialitate, pe care o stăpânește la fel de suveran ca și materialul pe care îl

descrie. Ponderea școlii maghiare la studierea pieselor de podoabă și vestimentație din arealul supus cercetării pare a fi covârșitoare, dar sunt valorificate adecvat și contribuțiile arheologilor români, sârbi, ba chiar și a celor din spațiul ex-sovietic¹⁰. Rămâne neclar dacă unele dintre piesele analizate vor fi fost discutate, într-un context sau altul, de către specialiști occidentali interesați de problematica sarmatică sau de obiectele de podoabă și vestimentație din „barbaricum-ul european” din primele secole p. Chr. Totodată, ținând cont de dimensiunile acestui subcapitol (nu mai puțin de 49 pagini!), poate ar fi fost utile și unele considerații de ansamblu, dincolo de concluziile sistematizate în capitolul al VI-lea, asupra căruia ne vom opri ceva mai jos.

Un subcapitol aparte este dedicat obiectelor de toaletă – oglinzi (patru tipuri), casete, pensete, piepteni și alte ustensile de toaletă. Descrierea este însoțită, ca în cazul tuturor celorlalte subcapitole de altfel, de tabele sintetice cât se poate de informative și de desene de bună calitate. În cazul oglinzilor, de exemplu, pentru mormintele catalogate este indicat locul *in situ* al piesei, starea de conservare a acesteia, orientarea scheletului.

Subcapitolul referitor la monede a fost publicat într-o variantă anterioară¹¹, dar cu acest prilej au mai fost adăugate câteva piese inedite. La p. 109-111 mormintele cu monedă din cele 21 necropole de pe teritoriul Banatului (a se vedea și harta de la p. 404, pl. 104/2) apar catalogate sub forma unui tabel care mai conține următoarele informații: orientarea scheletului, tipul monetar, locul în care se afla moneda prin raportare la schelet, datarea monedei, ca și o dată mai largă, bazată în principal pe fibulele aflate în inventar. Reținem lipsa publicațiilor anterioare referitoare la prezența monedei în mormintele sarmatice (dacă facem abstracție de articolul autoarei menționat mai sus), ca și concluzia că tradiția ofrandelor monetare ar fi o trăsătură caracteristică unor comunități sarmatice de pe teritoriul actual al Banatului.

Armele, analizate cu aceeași acribie într-un subcapitol separat, au fost atestate în doar 23 de morminte (4% din total), ceea ce reprezintă puțin prin comparație cu mediul sarmatic de la est de Carpați sau cu cel al culturii Prezeworsk. Mai exact, este vorba de săbii, sulite, scuturi și pumnale – 30 de piese în total. În tabelul de la p. 116 cele patru tipuri de arme sunt corelate poziției scheletului și altor obiecte din componența inventarului funerar în cazul fiecărui mormânt. Cele patru categorii de piese sunt discutate consecutiv, cu indicarea analogiilor, a

⁹ Pentru o argumentare mai detaliată în acest sens, vezi anterior L. Grumeza, *Animal inhumations within settlements during the Sarmatian Period on the Western Plain (end of the 2nd century – first half of the 5th century AD)*, în: A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu (ed.), *Archeovest I. In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie*, Szeged, 2013, p. 413-435. Cf. E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Animals of the Sarmatians in the Carpathian Basin (Archaeozoology through the eyes of archaeologists)*, în: *Materialy po arheologii, istorii i étnografii*

Tavrii 20, Simferopol, 2015, p. 49-78 (aici 62, n. 36): „Ritual role of dogs both at settlements and cemeteries was examined in details by Lavinia Grumeza referring to further literature”.

¹⁰ În ultimul caz este vorba de specialiști preocupați de sarmații nord-pontici, ale căror publicații pot fi importante în stabilirea unor analogii, influențe, etc.

¹¹ L. Grumeza, *Roman Coins in Sarmatian Graves from the Territory of Banat (2nd – 4th centuries AD)*, în: *Analele Banatului*, 21, 2013, p. 117-128.

perioadelor de răspândire, a influențelor dinspre alte regiuni și spații culturale (stepa nord-pontică, lumea romană, spațiul germanic). Printre concluzii, reținem cele trei etape de răspândire a armelor atestate pe teritoriul Banatului (p. 122).

După două subcapitole de mai mică întindere, dar scrise la fel de temeinic, referitoare la puținele piese de harnașament, respectiv la mai numeroasele obiecte de uz casnic (cuțite, fusaiole, instrumente din os și piatră), capitolul amplu dedicat inventarului funerar se încheie prin prezentarea descoperirilor ceramice. Este vorba despre materialul cel mai frecvent întâlnit (în cca. 70% din complexe analizate), împărțit după cum urmează: *terra sigillata* (importuri romane și imitații), ceramică lucrată cu mâna (castroane, cupe și căni, veselă pentru uzul ritual), ceramică lucrată la roată (cupe, boluri și căni, vase-butioiaș). Cele două desene și grafice în text, împreună cu planșele de la sfârșit, conferă un plus de credibilitate și interes unui text care depășește sensibil simpla descriere a unor categorii de materiale.

VI. Conclusions (p. 141-154).

La întocmirea capitolului de concluzii pe ansamblul lucrării autoarea a folosit programul CAPCA (*Correspondence Analysis of Principal Components Analysis*), analizând serii și corespondențe pe baza descoperirilor funerare din Banat. Mai exact, în baza de date au fost inserate 349 morminte (definibile drept „obiecte”), împreună cu informații specifice cât mai complete – orientarea și poziția defunctului, tipul mormântului, inventarul funerar și poziția fiecărui obiect din componența acestuia, piesele reprezentative, datarea. Descrierile detaliate și complete furnizate au permis decelarea, pe baza calculului matematic computerizat, a două grupuri distincte de populații sarmatice între sfârșitul secolului I și începutul secolului al V-lea p. Chr. Tabelul de la p. 141 ilustrează cât se poate de explicit succesiunea cronologică a acestor grupuri, care sunt discutate mai amănunțit (particularități, influențe dinspre alte spații culturale, contacte cu lumea romană și raportarea la evenimentele istorice majore, etc.) în funcție de cele trei perioade sarmatice. Grupul 1 corespunde perioadei timpurii, grupurile 2, 3, 4, 5.1 și 5.2 – perioadei mijlocii, grupurile 6.1, 6.2, 7 – perioadei târzii. Analiza atentă și exhaustivă a materialului documentar a permis inclusiv amendarea unor opinii anterioare eronate, bazate pe supoziții sau pe

cercetarea trunchiată, eventual tendențioasă a evidenței arheologice. Pentru a invoca doar un exemplu în acest sens, reținem că atelierele de produs mărgelă de la Tibiscum nici pe departe nu ar fi funcționat la intensitatea la care se credea până acum, pentru a acoperi cererea mare a pieții „barbare”, decenii la rând după retragerea Aureliană. Cifrele invocate de L. Grumeza sunt cât se poate de edificatoare în acest sens – dacă pentru întreaga perioadă a secolelor II-IV p. Chr. se cunosc doar 10158 mărgelă întregi corelate celor trei *officinae* de la Tibiscum, în unele morminte sarmatice din Banat au fost descoperite sute sau chiar mii de mărgelă de diferite forme, culori și din materiale felurite.

Ca o observație finală pe ansamblul cercetării întreprinse, reținem că, pe baza descoperirilor arheologice funerare, autoarea a reușit să definească pe deplin credibil ritul, ritualurile și tipurile de inventar funerar specifice populațiilor care au trăit pe teritoriul de astăzi al Banatului între sfârșitul secolului I și începutul secolului al V-lea p. Chr. Mai mult, necropolele și mormintele din această zonă a „barbaricum-ului” au fost corelate pertinent descoperirilor perioadei sarmatice din Marea Câmpie Ungară și cronologiei central-europene. Chiar dacă rezultatele obținute ar putea reflecta un stadiu intermediar al cercetării, ținând cont că analiza exhaustivă se întemeiază doar pe descoperirile funerare, ele constituie un punct de plecare temeinic pentru continuarea cercetării habitatului sarmatic de pe teritoriul actual al Banatului (și nu numai), în ideea stabilirii unor conexiuni mai clare între așezări și necropolele contemporane acestora.

Cartea Laviniei Grumeza va rămâne pentru multă vreme în literatura de specialitate ca un instrument de lucru extrem de util pentru toți cei interesați de problematica sarmatică sau de raporturile populațiilor din „barbaricum-ul european” cu lumea romană în primele patru secole p. Chr. Pledează în acest sens catalogul exhaustiv al descoperirilor (cap. VII, p. 155-280), întocmit cu multă acribie, urmat de nu mai puțin de 113 planșe și hărți de foarte bună calitate, multe dintre ele color. Pentru a parafraza observația unuia dintre specialiștii care au consultat deja lucrarea recenzată de noi, prin publicarea acestui *opus* nu doar că a fost recuperat o jumătate de secol de arheologie în Banat, ci se continuă tradiția bună a școlii românești de arheologie, în deplină consonanță cu nivelul actual al cercetării pe plan internațional.

Victor Cojocaru

DAN GH. TEODOR,

Dodești – Vaslui. O așezare din epoca migrațiilor, Indice general de Alexandrina Ioniță, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2015, 158 p., 66 figuri.

Lucrarea care face obiectul prezentării de față este structurată în patru capitole dublate de *Abrevieri* (p. 6), *Introducere* (p. 7), *Bibliografie* (p. 63), *Indice general* (p. 69), *Rezumatul și Lista ilustrațiilor*, atât în limba franceză,

cât și în limba engleză, pentru ca la finalul cărții să găsim *Ilustrațiile* (p. 93).

În primul capitol, intitulat *Descrierea așezării, situația geografică, metoda de săpătură* (p. 11-14), Dan Gh. Teodor ne prezintă amplasarea geografică a așezării și informații privind evoluția climei și solurilor. Cercetările de la Dodești-Vaslui s-au desfășurat pe două sectoare, denumite convențional „Șipot” și „Călugărească”, unde au

fost identificate urme de locuire aparținând epocilor: neolitic, bronz târziu, Hallstatt și migrații (sec. III-V p.Chr.) și Evul Mediu timpuriu (sec. VIII-IX p.Chr.)¹. În urma săpăturilor sistematice efectuate, aproximativ 90% din suprafața așezării a fost dezvelită, devenind, astfel, unul dintre cele mai mari situri aparținând epocii migrațiilor, care a fost cercetat, până în prezent.

Cea de-a doua unitate, denumită *Complexele de locuire și Anexele gospodărești* (p. 15-37), este împărțită în patru subcapitole, în care autorul descrie cele 35 de complexe de locuire ce au fost descoperite și cercetate în acest sit. Astfel, pentru perioada secolelor III-V p.Chr., în așezarea de la Dodești-Vaslui au fost identificate circa 35-40 de gospodării, situație confirmată și de descoperirile făcute în situat de la Bârlad-Valea Seacă.

Cel de al treilea capitol, *Inventarul locuințelor și anexelor gospodărești* (p. 39-53), este structurat în două subunități, care tratează, separat, inventarul artefactelor arheologice descoperite în prima fază de locuire și din cea de-a doua. Astfel, Dan Gh. Teodor ne prezintă detaliat obiectele rezultate în urma cercetării complexelor de locuire, pentru ca mai apoi să utilizeze rezultatele obținute pentru a reliefa ocupațiile locuitorilor, stadiul de dezvoltare socio-cultural și economic, precum și

influențele venite dinspre lumea romană. Ca o concluzie generală privind situația descoperirilor arheologice din situl de la Dodești-Vaslui, în cele două faze de locuire, este aceea că în fiecare fază de evoluție a așezării se pot evidenția trasături comune, singurele diferențe fiind date de numărul și de varietatea acestora, de la o etapă la alta.

Considerațiile finale (p. 55-62) sintetizează informațiile desprinse în urma prezentării și interpretării rezultatelor cercetării sistematice din această așezare, fiind urmate de *Bibliografie* (p. 63-67) și *Indice general* (p. 69-71). Cartea cuprinde un vast rezumat și lista ilustrațiilor, traduse în limba franceză (p. 73-82) și engleză (p. 83-92), menite să faciliteze accesul la informații cercetătorilor străini.

Lucrarea se încheie cu *Ilustrații* (p. 93-158) de o bună calitate grafică, fiind ilustrate atât complexele de locuire, cât și materialele arheologice descoperite în urma cercetărilor.

În încheiere ne exprimăm convingerea că această carte va aduce un plus de informație cunoașterii asupra ceea ce știm, astăzi, despre complexul cultural Sântana de Mureș-Černjachov din spațiul dintre Carpați și Prut.

Ștefan Honcu

**DANIEL GARVĂN, SILVIU-CONSTANTIN
CEAUȘU, GEORGE – DAN HÂNCEANU,
VASILICA – MONICA GROZA, LUCIAN
MUNTEANU,**

***Cimitirul medieval de la Piatra Neamț-
Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012,
Ed. Cetatea de Scaun, Buzău, 2015, 213 p. + 72
figuri.***

Situată într-o zonă importantă din punct de vedere istoric și arheologic necropola medievală de la Piatra Neamț-Dărmănești s-a bucurat de-a lungul timpului de o atenție sporită din partea cercetătorilor. Acest lucru se poate ușor constata prin faptul că situl amintit este menționat încă din perioada interbelică de către cunoscutul arheolog Constantin Matasă care a și efectuat primele săpături arheologice. Ulterior în anii 1957, 1958 și 1968, necropola a fost cercetată sistematic de arheologi precum pe A. Nițu, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, A. Buzilă și V. Spinei, rezultatele cercetărilor fiind publicate de altfel în revistele de specialitate precum *Memoria Antiquitatis*, *Materiale și Cercetări Arheologice* sau *Danubius*.

Din motive obiective, în 2012 cercetările arheologice, de această dată cu caracter preventiv, au fost reluate în necropola de la Piatra Neamț-Dărmănești în condițiile în care datorită proiectelor de infrastructură inițiate în municipiul Piatra Neamț (construirea noului

sediul al Palatului de Justiție Neamț) exista riscul ca situl să fie complet distrus mai ales că el nu este inclus în Lista Monumentelor Istorice (LMI) sau Repertoriul Arheologic Național (RAN).

Rezultatele campaniei din 2012 aveau să fie publicate în 2015 de către Daniel Garvăn, Silviu-Constantin Ceașu, George-Dan Hânceanu, Vasilica-Monica Groza și Lucian Munteanu în lucrarea pe care o recenzăm acum.

În fapt, studiul menționat este structurat astfel: *Prefață* (p. 5); *Introducere* (p. 9-12); *Săpăturile de la Piatra Neamț-Dărmănești* (p. 13-23), unde sunt incluse prezentarea sitului, un istoric al cercetării acestuia, campania arheologică din 2012 și metodologia de cercetare folosită; urmează apoi, capitolul intitulat *Cimitirul medieval de la Piatra Neamț-Dărmănești* (p. 25-36) care conține date generale despre necropolă și un catalog al mormintelor; mai sunt tratate *Inventarul mormintelor cercetate în campania 2012* (p. 37-39) și *Monedele descoperite în cimitirul de la Piatra Neamț-Dărmănești (jud. Neamț)* (p. 41-60); nu lipsesc nici *Datele paleoantropologice privind materialul osteologic de la Piatra Neamț-Dărmănești* (p. 61-108), precum și o *Încheiere* (p. 109-110).

Ne aflăm în fața unei lucrări bine documentate, în care materialul descoperit și publicat a fost supus unei analize riguroase atât din punct de vedere arheologic, cât și antropologic sau numismatic.

Iași, 1984.

¹ Vezi D. Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui,*

În acest sens trebuie menționat faptul că cercetarea efectuată în 2012 s-a realizat pe o suprafață de 1502 mp, în necropola amintită descoperindu-se 32 de schelete ce provin din 27 morminte de inhumăție din care 23 individuale și patru duble; este de precizat, că inventarul mormintelor este unul bogat și constă din cercei, nasturi globulari, monede, verighete, foarfece, catarama, șirag de mărgelă, verigi de metal, obiecte de fier și un vârf de săgeată.

În privința materialului numismatic descoperit în necropola de la Piatra Neamț-Dărmănești pe parcursul celor patru campanii de săpături arheologice, trebuie subliniat că acesta este constituit din piese ce provin de la Petru Mușat și Alexandru cel Bun, aspect extrem de util în încadrarea cronologică a sitului: sfârșitul secolului al XIV-lea și primele decenii ale celui următor. De asemenea, monedele analizate în lucrarea menționată sunt considerate a avea un statut deosebit întrucât fac parte din inventarul funerar: majoritatea pieselor se află mai mult în legătură cu scheletele de femei și mai puțin cu cele de bărbați. Posibile explicații ce se pot da acestui fenomen sunt legate de predispoziția femeilor de a crede în superstiții (practică manifestată atât în antichitate cât și în perioada medievală), fără însă a exclude posibilitatea ca banii respectivi să poată reprezenta și simbolul stării materiale a defunctului.

Lucrarea *Cimitirul medieval de la Piatra Neamț-Dărmănești. Cercetările preventive din anul 2012* mai cuprinde doua anexe, Anexa 1 (cuprinde campaniile arheologice din 1957 și 1958, p. 111-114) și Anexa 2 (campania arheologică din 1968, p. 115-116), un rezumat (p. 117-120) și o listă a ilustrațiilor, ambele în limba

engleză (p. 121-124), o bibliografie cu 105 titluri și două surse bibliografice electronice (p. 125-132), lista abrevierilor bibliografice și a celor utilizate în analiza antropologică (p. 133-134), precum și ilustrația care conține 72 figuri (p. 135-213).

Chiar dacă ne-am fi așteptat ca ilustrația studiului să fie realizată nu în format alb-negru, ci mai degrabă color, acest lucru nu scade cu nimic din valoarea cercetării, căreia îi apreciem analiza tehnică foarte bună a materialului antropologic și numismatic documentat, observațiile pertinente, bibliografia complexă și anexele bine întocmite. De asemenea, nu putem trece cu vederea curajul autorilor de a pune cât mai repede în circuitul științific măcar o parte din informațiile strânse în urma cercetării întreprinse, precum și identificarea diversilor factori/autorități de la nivelul județului Neamț, care tratează cu nepăsare și indolență în ultimii ani siturile și monumentele istorice ale unei zone extrem de importante din punct de vedere istoric; acest lucru este cu atât mai revoltător cu cât la în momentul actual s-a realizat, conform celor precizate de unul dintre autorii studiului, documentația necesară pentru introducerea în Repertoriul Arheologic Național a peste 40 de situri din județul Neamț.

Toate aceste lucruri ne îndrituiesc să apreciem la adevărată sa valoare lucrarea recenzată, apărută ca urmare a eforturilor autorilor menționați (D. Garvăn, S.-C. Ceaușu, G.-D. Hânceanu, V.-M. Groza și L. Munteanu, și să o considerăm ca pe o apariție deosebit de utilă în rândul publicațiilor de profil.

Tiberius D. Părpăuță

ANA BOLDUREANU, EUGEN NICOLAE,
Moneda în Republica Moldova, Ed. Biblioteca
Științifică Centrală „Andrei Lupan” (Institut),
Chișinău, 2015, 504 p.

Apărută în anul 2015 la editura Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” din Chișinău și având drept coordonatori pe Ana Boldureanu și Eugen Nicolae, lucrarea *Moneda în Republica Moldova*, reprezintă un studiu inedit în domeniul numismaticii, în condițiile în care un astfel de demers nu a mai fost întreprins până acum. Ea reprezintă totodată și rezultatul unei bune colaborări, desfășurată pe parcursul unui deceniu între istoricii și cercetătorii de la București și Chișinău implicați în proiecte și programe comune, susținute atât de Academia Română, cât și de cea a Republicii Moldova.

Se cunoaște faptul că zona dintre Prut și Nistru s-a aflat și în atenția cunoscutului numismat Dimitrie A. Sturdza încă din secolul al XIX-lea, dar în cazul studiului de față ne aflăm în fața primei monografii colective care tratează pe larg fenomenul numismatic dezvoltat în spațiul menționat, din cele mai vechi timpuri și până

astăzi. De asemenea, cu acest prilej trebuie menționate și alte lucrări publicate de-a lungul timpului care au tratat emisiunile monetare descoperite în timp pe teritoriul actual al Republicii Moldova: A. N. Zograf, A. A. Nudelman, A. Boldureanu, L. Dergaciova, L. Ciobanu, V. Mihailescu-Bîrlița, E. Nicolae, C. Preda ș. a.

Practic, lucrarea pe care o recenzăm este structurată în cadrul a patru capitole, precedate de un *Cuvânt înainte*, semnat de Gheorghe Duca (p. 7-8), ca și de o *Introducere*, întocmită de Eugen Nicolae (p. 9-11). În succesiunea lor, cele patru capitole ale studiului se prezintă astfel: cap. I, *Epoca Antică* (p. 13-94); cap. II, *Evul Mediu* (p. 95-257); cap. III, *Epoca modernă* (p. 259-439); cap. IV, *Moneda națională a Republicii Moldova* (p. 441-479); facem precizarea că fiecare capitolul dispune de mai multe subcapitole realizate de autori diferiți.

Primul capitol (*Epoca Antică*) tratează fenomenul numismatic manifestat pe parcursul a două mari perioade: secolele VI-I a. Chr., în care sunt analizate piesele grecești, macedonene și imitațiile de tip macedonean, ultimele fiind de fapt emisiuni monetare locale realizate și întâlnite

în variate tipuri și cantități apreciabile (tezaure și descoperiri izolate) la nord de Dunăre pe un spațiu vast care se suprapune teritoriului de astăzi al României; secolele I-VII p.Chr., în care sunt examinate emisiunile imperiale romane, timpurii și târzii, precum și cele bizantine timpurii. După cum este cunoscut, spațiul dintre Prut și Nistru nu s-a aflat în Antichitate sub stăpânirea directă a Romei, însă, cu toate acestea piesele imperiale, timpurii sau târzii, sunt așa cum au constat și autorii capitolului, cel mai bine reprezentate comparativ cu celelalte emisiuni vechi descoperite pe teritoriul actual al Republicii Moldova.

În al doilea capitol, *Evul Mediu*, piesele care au ca limite cronologice secolul al VIII-lea și secolul al XVIII-lea au fost supuse cercetării pe parcursul a nu mai puțin de șase subcapitole. Metodologia folosită în primul capitolul este utilizată și în cel de-al doilea, în care întâlnim emisiuni diverse ca tipuri și cantitate, care au fost descoperite în spațiul menționat. În acest sens au fost investigate emisiunile bizantine, islamice, tătarăști (ale Hanatului Hoardei de Aur), moldovenești (din vremea lui Petru Mușat, Ștefan I, Alexandru cel Bun, Bogdan al II-lea, Ștefan cel Mare, Alexandru Lăpușneanu, Despot Vodă sau Ieremia Movilă), otomane, dar și unele vest-europene. De asemenea, în acest capitol sunt studiate și primele emisiuni al statului feudal Moldova, atribuite domnitorului Petru Mușat, dar care în spațiul pruto-nistrean sunt prezente doar în câteva descoperiri izolate, și acestea, în cantitate redusă (trei piese găsite pe teritoriul Cetății Albe și una la Costești-Ialoveni).

Se poate scoate în evidență faptul că circulația monetară din zona analizată, tipurile monetare, metalul din care au fost produse piesele, dar și datele de ordin cantitativ sunt în strânsă legătură cu relațiile economice, politice și comerciale pe care aceasta le-au avut cu puterile vecine (Imperiul Bizantin, Hoarda de Aur, Hanatul Crimeii sau Imperiul Otoman) de-a lungul Evului Mediu. Câteva date interesante sunt de semnalat și în acest capitol: activitatea monetară a Moldovei s-a intensificat după perioada de început din vremea lui Petru Mușat; în prima jumătate a secolului al XIV-lea, monedele emise de statul feudal Moldova au fost extrem de variate ca tipuri și nominaluri; în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și prima jumătate a celui următor activitatea monetară a Moldovei medievale a fost practic neîntreruptă, însă, acum, se constată invadarea pieței locale de către emisiunile otomane; în 1527, monetăria moldovenească și-a încetat oficial activitatea, care va fi reluată pentru scurt timp sub Alexandru Lăpușneanu; în secolul al XVII-lea, Moldova pierde dreptul de a emite monedă, context în care monetăria de la Suceava își încetează activitatea (situația i-a determinat pe unii domnitori ca, Vasile Lupu

sau Antioh Cantemir, să recurgă la baterea clandestină a unor tipuri monetare).

Capitolul al III-lea (*Epoca modernă*) cuprinde momente cheie din istoria economică și politică a spațiului pruto-nistrean: epoca fanariotă; perioada în care teritoriul dintre Prut și Nistru, cunoscut sub numele de Basarabia, a făcut parte integrantă din Imperiul Țarist și apoi U.R.S.S.; intervalul de timp de după unirea Basarabiei cu România; perioada în care moneda ucraineană a circulat în Transnistria (1917-1919); un subcapitol este alocat istoriei, prezenței și impactului pe care l-a avut moneda sovietică asupra teritoriului R.A.S.S. Moldovenească, Basarabiei, R.S.S. Moldovenească și al Republicii Moldova.

În capitolul patru (*Moneda națională a Republicii Moldova*), ultimul de altfel, ne este prezentată evoluția sistemului monetar din Republica Moldova după proclamarea independenței sale la 27 august 1991. Aceasta a însemnat o etapă istorică nouă pentru spațiul dintre Prut și Nistru, în care fenomenele din plan financiar au fost extrem de dificile și complicate. Desprinderea de fosta U.R.S.S. a presupus necesitatea adoptării unor măsuri importante, care aveau să se finalizeze în cele din urmă cu adoptarea decretului prezidențial nr. 200 din 24 noiembrie 1993, prin care s-a decis ca începând cu 29 noiembrie leul moldovenesc să devină noua monedă a Republicii Moldova. Tot atunci s-a trecut și la preschimbarea în lei a emisiunilor bănești puse în circulație de Banca Centrală a U.R.S.S. și a Federației Ruse din anii 1961-1992, inclusiv cupoanele Băncii Naționale a Moldovei și moneda metalică aferentă.

Acest eveniment va avea un impact important în plan economic, financiar, politic și comercial pentru Republica Moldova, contribuind la consolidarea suveranității și independenței tănărului stat, precum și la posibilitatea promovării unei politici economice adaptată propriilor nevoi.

Lucrarea *Moneda în Republica Moldova* mai cuprinde o bibliografie bine întocmită (p. 480-502), structurată pe două secțiuni, una a lucrărilor cu caracter general și o alta care include lucrările consultate pentru fiecare capitol și subcapitol, precum și o listă a abrevierilor (p. 503-504), ambele extrem de utile. Mai adăugăm la cele menționate deja calitatea grafică foarte bună, precum și planșele în format color care se ridică la nivelul așteptărilor.

Metodologia practică, bibliografia de actualitate și exprimarea clară reprezintă argumente certe pentru a considera că apariția monografiei colective *Monedă în Republica Moldova* este una necesară, care va provoca interesul istoricilor de pe ambele maluri ale Prutului.

Tiberius D. Părpăuță